

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЛЬВІВСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ СВЯТОГО ДУХА
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра церковної історії

Магістерська робота

ОСОБЛИВОСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ В
РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1939-1985 РР)

Студент 6-го курсу: Остап Нич
Науковий керівник: о. Тарас Бублик
кандидат історичних наук

Львів 2019

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

АСД – Адвентисти сьомого дня;

ГКЦ – Греко-Католицька Церква;

ЄХБ – Євангельські християни-баптисти;

ЗМІ – Засоби масової інформації;

НКДБ – народний комісаріат державної безпеки;

ОУН – Організація Українських Націоналістів;

РАЦС – реєстрація актів цивільного стану

РКЦ – Римо-Католицька Церква;

РПЦ – Російська Православна Церква;

РСР – Рада у Справах Релігій;

РСРК – Рада у Справах Релігійних Культів;

РСРПЦ – Рада у Справах Російської Православної Церкви;

СВБ – Спілка воєвничих безбожників;

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;

УАПЦ – Українська Автономна Православна Церква;

УГГ – Українська Гельсінська Група;

УПА – Українська Повстанська Армія;

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всеросійської Комуністичної Партії більшовиків;

ЦК КПРС – Центральний Комітет комуністичної партії Радянського Союзу.

ЦК КПУ – Центральний Комітет комуністичної партії України

ЗМІСТ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	2
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. Особливості антирелігійної пропаганди в період «Великого Терору» (1939-1953 рр.) на території УРСР.....	10
1.1 Формування атеїстичної політики СРСР в час встановлення влади Сталіна	10
1.2 Особливості антирелігійної пропаганди в УРСР в період Другої Світової війни (1939-1943 роки).....	14
1.3 Особливості антирелігійної пропаганди в УРСР у післявоєнний період (1944-1953 роки).....	22
РОЗДІЛ 2. Особливості антирелігійної політики періоду «хрущовської Відлиги» (1953-1964 рр.) На території УРСР.....	30
2.1 Аналіз методів антирелігійної політики уряду Хрущова.....	30
2.2 Відновлення переслідувань та утисків на підставі релігійної приналежності на території УРСР.....	38
2.2.1 Православна Церква.....	38
2.2.2 Католицька Церква.....	44
2.2.3 Протестантські Церкви та інші релігійні меншини.....	47
РОЗДІЛ 3. Особливості антирелігійної політики періоду «Застою» (1964-1985 рр.) на території УРСР.....	50
3.1 Зміни у церковно-державних стосунках періоду «Застою».....	50
3.2 Релігійні дисидентські рухи в УРСР та реакція на них радянської влади.....	56
3.2.1 Православна Церква.....	56
3.2.2 Католицька Церква.....	59
3.2.3 Протестантські Церкви та інші релігійні меншини.....	65
3.3 Форми та методи антирелігійної пропаганди періоду «Застою».....	66
ВИСНОВКИ.....	75

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	80
ДОДАТКИ.....	90
ІЛЮСТРАЦІЇ.....	99

ВСТУП

Релігійність завжди була основоположним елементом у формуванні моральності кожного народу від початку часів. Вона є тим «маркером», який чітко встановлює межі системи норм поведінки та дій людства у відношенні до Бога, інших людей та до себе. Феномен релігії є особливий у тому, що практично у всі періоди історії, людина завжди розуміла те, що вона не є володарем цього світу, а якась вища сила контролює всі природні процеси та життя самої людини. Однак дуже часто поряд з релігійними віруваннями виникали вчення, які частково, або повністю суперечили присутності Бога у цьому світі. Однією із таких ідеологій стає комунізм у Радянському Союзі. Надмірна надія на вищу силу, на думку більшовиків, була великою перешкодою на шляху становлення утопічної соціалістичної держави. У системі такої держави не було місця будь-якому віруванню, окрім побудови міцної, як велика машина, держави, де особу Бога заміняє вождь. Практично у всі періоди більшовицького правління, думка щодо релігії була незмінна – змінювались лише методи та форми атеїстичної політики та пропаганди.

Актуальність цього дослідження полягає у тому, що у сьогоденній день також відбуваються переслідування та утиски людей на підставі релігійної приналежності. Тема є дуже важливою в сучасності, коли все частіше людина ставить свою особу вище особи Бога; коли аморальний та антирелігійний спосіб життя стає нормою серед людей. Саме такою була ідеологія Радянського Союзу.

Оригінальністю цієї праці є те, що після розпаду Радянського Союзу дослідники отримали можливість вивчати досі засекречені архівні матеріали. Зокрема, у питанні релігії це дало змогу відійти від «марксистсько-ленінських принципів» трактування церковно-релігійної проблематики. У порівнянні з радянським періодом таке дослідження можна провести більш об'єктивно та неупереджено. Тому **наукова новизна** отриманих результатів дослідження полягала у вивченні форм і методів атеїстичної пропаганди в УРСР і, саме, як антирелігійна пропаганда впливали на життя віруючих та їх місце в радянському суспільстві.

Метою цього дослідження є аналіз та порівняння особливостей атеїстичної пропаганди на території УРСР в різні історичні періоди (1939-1985).

Завданнями, які стоять перед цією працею є:

- Проаналізувати особливості антирелігійної політики Радянського Союзу періоду «Великого Терору»;
- Проаналізувати особливості антирелігійної політики СРСР періоду «Відлиги»;
- Проаналізувати особливості антирелігійної політики СРСР періоду «Застою»;
- Визначити форми та методи атеїстичної пропаганди Радянського Союзу (1939-1985 рр.);
- Проаналізувати зміни у державно-церковних відносинах;
- Описати наслідки атеїстичної пропаганди для релігійних спільнот УРСР;
- Порівняти особливості релігійної політики Радянського Союзу у зазначені періоди.

Об'єктом дослідження є антирелігійна діяльність радянської влади на території УРСР в період «Великого Терору», «Відлиги» та «Застою».

Предметом дослідження є атеїстична пропаганда у всіх сферах суспільного життя, яку проводили більшовики на території УРСР.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють три періоди історії Радянського Союзу – «Великий Терор» (1939-1953 рр.), «Відлига» (1953-1964 рр.) та «Застій» (1964-1985 рр.). Однак через необхідність представити події, які передували зазначеному періоду, автор був змушений вийти за хронологічні рамки дослідження.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію УРСР у період 1939-1985 рр.

Наше дослідження буде опрацьоване **методом** аналізу та синтезу історичних джерел та фактів. Будуть використано також такі методи: критично-

аналітичний, хронологічний, статистичний та узагальнення. У праці буде використано методологічний принцип історизму.

Основними джерелами цієї праці є: монографії Богдана Боцюрківа *«Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава»*, в якій автор чітко та хронологічно викладає історичний період окупації західноукраїнських земель 1939-1950 років і ліквідацію ГКЦ радянською владою; Наталії Шліхти *«Церква тих, хто вижив»*, в якій описується стан та діяльність Православної Церкви в Українській РСР в період 1940-х-1970-х років; Володимира Пащенко *«Греко-католики в Україні»*, в якій автор подає послідовний та чіткий перебіг історичних подій з діяльності УГКЦ, починаючи від 1940-х років; Ігоря Курляндського *«Сталин, власть и религия»*, Михайла Шкаровського *«Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве»* та Дмитра Поспеловського *«Русская Православная Церковь в XX веке»*, які описують історію Російської православної Церкви в СРСР в різні періоди більшовицького правління; Петра Бондарчука та Володимира Даниленка *«Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних стосунків»*, в якій автори викладають перебіг церковно-державних стосунків в УРСР та діяльність Церков в період 1960-х-80-х років; Анатолія Колодного *«Історія Релігій в Україні. Католицизм»* в якій описує діяльність Римо-Католицької та Греко-Католицької Церков. Для представлення атеїстичної пропаганди в закладах освіти використано статті Віталія Лебедева *«Від політики державного атеїзму до релігійної та релігієзнавчої освіти»*, Ігоря Пхиденка *«Релігієзнавчий аспект світоглядної політики в школах України»* та Ольги Мальцевої *«Антирелігійна пропаганда в школах Радянської України»*; стаття Наталії Шліхти *«Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в УРСР»*.

Важливими опублікованими джерелами у дослідженні стали наступні збірники документів: *«Ліквідація УГКЦ»* (в двох томах), *«Митрополит Андрей Шептицький в документах радянських органів безпеки (1939-1944)»*, *«Нескорена Церква»* – у цих трьох збірниках, які упорядкував Володимир Сергійчук, представлено переважно документи радянських спецслужб, які

стосувались проблематики репресій супроти греко-католиків; *«Русская Православная Церковь и коммунистическое государство»* (упорядник Ярослав Щапов) – висвітлено документи та матеріали щодо Православної Церкви в СРСР; *«Законодавство про релігійні культу»* – опубліковано документи та постанови радянської влади, які стосувались релігійного життя в УРСР включно до 1973 року; *«Мартирологія Українських Церков»* (у двох томах, упорядники Осип Зінкевич та Тарас Лончина) – документи, різні за своїм походженням та типом (листи, спогади, звернення та інші матеріали), пов'язані з Православними та Католицькими Церквами в УРСР. Також у дослідженні використано статті *«З Хрестом та Ножем»* та *«Що таке Унія?»*, одного із найвпливовіших пропагандистів на Західній Україні в час ліквідації УГКЦ, Ярослава Галана. Певним джерельним унаочненням атеїстичної роботи радянських органів влади стануть кінострічки *«От тьмы к свету»* та *«Исповедь»*.

Окрім, опублікованих джерел інформацію про атеїстичну пропаганду та її сприйняття в суспільстві можна почерпнути в інтерв'ю з учасниками греко-католицького підпілля, які зберігаються в архіві Інституту історії Церкви. Зокрема, в праці використано спогади Івана Гречка, мирянина, активного учасника руху за легалізацію УГКЦ, Василя Кобрини, члена «Ініціативної групи для захисту прав віруючих та Церкви», та священника Методія Костюка.

Магістерська праця **побудована** за проблемно-хронологічним принципом. Складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку скорочень, джерел та літератури, додатків та ілюстрацій.

Перший розділ *«Особливості антирелігійної пропаганди в період “Великого Терору” на території УРСР»* міститиме в собі 3 підрозділи в яких буде описано становлення антирелігійної політики в період правління Йосифа Сталіна. Також буде проаналізовано церковно-державні відносини в період Другої світової війни та повоєнні роки.

У другому розділі під назвою *«Особливості антирелігійної політики періоду “хрущовської Відлиги” (1953-1964 рр.) на території УРСР»* аналізуємо видозміни у атеїстичній діяльності радянської влади.

Третій розділ «*Особливості антирелігійної політики періоду «Застою» (1964-1985 рр.) на території УРСР*» представлятиме нові зміни у антирелігійній політиці Радянського Союзу. Також буде представлено діяльність релігійних дисидентських рухів в УРСР та реакцію на це влади.

РОЗДІЛ І

ОСОБЛИВОСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ В ПЕРІОД «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» (1939-1953 рр.) НА ТЕРИТОРІЇ УРСР

Від початку свого існування, перед людиною завжди постає питання її походження. Вона розуміє, що не є володарем цього світу, і є Хтось, що все створив. Тому від самого початку життя на Землі, людина починає вибудовувати свій релігійний світогляд – спочатку примітивний (поклоніння силам природи, наприклад) і переростаючи в більш складний та логічний. Зважаючи на різноманітність культур та середовищ, зароджуються і різні, за своїм вченням, релігії. Однак суть їхнього вчення є у всіх схожа – існування вищої сили та підпорядкування їй всього видимого та невидимого світу. Однак протягом усієї історії існування релігії, виникали також вчення, які суперечили або повністю протиставлялись віруванням. Однією із таких ідеологічних «противників» релігії, була більшовицька влада Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі - СРСР).

1.1 ФОРМУВАННЯ АТЕЇСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР В ЧАС ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ СТАЛІНА

Одним із перших відкритих наступів на релігію у СРСР, було утвердження антирелігійної кампанії Генеральним Секретарем Центрального Комітету Всеросійської Комуністичної Партії більшовиків (далі – ЦК ВКП(б)) Йосифом Сталіним (1922-1953 рр.). У своєму циркулярі, від 14 квітня 1922 р., до всіх секретарів губернських комітетів, він наказав розпочати активне вербування священнослужителів Російської Православної Церкви (далі РПЦ). На меті генсека була організація внутрішньо-церковного розколу. «Провладне» духовенство повинне було виступити проти тодішньої церковної влади, очільником якої був патріарх Тихон Белавін (1917-1925 рр.)¹. Головною

¹ Див. ДОДАТОК №1.

причиною цієї антирелігійної кампанії Сталін назвав відкинення можливих проявів контрреволюційних настроїв з боку радянського населення. На думку голови ЦК, такі настрої поширювались саме за рахунок церковних діячів. Однак справжньою причиною наступу на священнослужителів була відкрита критика патріарха Тихона радянської влади, в якій очільник РПЦ виступив за підтримку голодуючих у СРСР². 23 лютого 1922 року, Сталін видає наказ про те, що влада може забирати будь-яке церковне майно, мотивуючи це тим, що ці кошти підуть на організацію допомоги голодуючим територіям. Можна було забирати речі, без яких священнослужителі могли продовжувати проведення богослужінь у храмах. За іронією, визначати, які це саме речі, могли виключно представники державної влади³. Саме цей момент можна вважати початком антирелігійної кампанії більшовицької влади. Цього ж року було засуджено понад 50 священнослужителів, серед яких патріарх Тихон. Їх звинувачували у організації антирадянської пропаганди⁴.

Для послаблення авторитету Церкви, радянська влада починає вести активну антирелігійну пропаганду, форми та методи якої були різноманітні⁵. Одним із перших проявів виступу проти Церкви була газета «Безбожник», головним редактором якої був Міней Губельман (псевдонім – Омелян Ярославський)⁶. До 1931 року її тираж становив близько 500 тис. примірників⁷. На сторінках газети гостро висміювались священнослужителі, їхня діяльність та вірування. У квітні 1925 року відбувся з'їзд товариства друзів газети «Безбожник»⁸, на якому було утворено всесоюзну організацію під назвою «Союз безбожників»⁹, яка згодом також називався «Спілкою войовничих безбожників»¹⁰

² Курляндский И., *Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике Советского государства в 1922-1953 гг.)* Москва 2011, 89.

³ Там само, 92.

⁴ Ісченко І., *ЗАГАЛЬНА ЦЕРКОВНА ІСТОРІЯ*, Харків 2001, 505.

⁵ Лебедев В., *Від політики державного атеїзму до релігійної та релігієзнавчої освіти // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* 2(2014) 25.

⁶ Там само, 24.

⁷ Журнал «Безбожник» и другая антирелигиозная пропаганда в СССР //

[HTTP://PROPAGANDAHISTORY.RU/393/ZHURNAL-BEZBOZHNIK-I-DRUGAYA-ANTIRELIGIOZNAJA-PROPAGANDA-V-SSSR](http://PROPAGANDAHISTORY.RU/393/ZHURNAL-BEZBOZHNIK-I-DRUGAYA-ANTIRELIGIOZNAJA-PROPAGANDA-V-SSSR) (04.03.2019).

⁸ Див. рис. № 1.

⁹ Там само.

¹⁰ Лебедев В., *Від політики державного атеїзму до релігійної та релігієзнавчої освіти*, 24.

(далі - СВБ). Ця організація розпочинає всесоюзну активну пропаганду спрямовану проти релігійного населення – проводить зібрання на атеїстичні теми, організовує такі ж виставки та вечори антирелігійного «мистецтва»¹¹. До 1931 року членів цієї структури було близько 5 млн. осіб¹².

Окрім «Безбожника», найбільш поширеними в СРСР пропагандистськими виданнями були «Атеїст» та «Безбожник біля станка». Основною тематикою було висміювання релігії із додаванням неправдивих фактів, які лише підкреслювали непотрібність релігійності¹³. Ці видання часто доповнювались сатиричними ілюстраціями, які показували священнослужителів ворогами народу¹⁴. Газети та журнали поширювались серед всіх соціальних класів – від школярів до робітників.

Важливим елементом у поширенні атеїстичних настроїв серед суспільства стає впровадження в навчально-виховний процес освітніх закладів антирелігійних предметів та курсів¹⁵. Школи, заклади де формуються майбутні громадяни держави, стали тим місцем, в якому можна було найкраще сформувати людину із антирелігійними настроями¹⁶. У 20-х рр. шкільне виховання перейшло від вилучення релігійних тем і предметів з навчальної програми та становлення «безрелігійного» навчання до повної антирелігійної пропаганди в освіті¹⁷. Атеїстичні вчення були присутні практично у всіх гуманітарних науках: мові, літературі, історії, соціології¹⁸. При школах створювались антирелігійні гуртки, які мали назви «Малі безвірники». Вони були одним із розгалужень СВБ¹⁹.

¹¹ *Союз воинствующих безбожников СРСР* // [HTTP://TERME.RU/TERMIN/SOYUZ-VOINSTVUYUSCHIH-VEZBOZHNIKOV-SSSR.HTML](http://terme.ru/termin/soyuz-voinstvuyuschih-bezbozhnikov-sssr.html) (06.03.2019).

¹² *Журнал "Безбожник" и другая антирелигиозная пропаганда в СССР.*

¹³ Там само.

¹⁴ Див. рис. № 2.

¹⁵ Коняев А. – Артемьев А., *Сердце безсердечного мира. Как родился и умер советский научный атеизм* // [HTTPS://LENTA.RU/ARTICLES/2013/08/09/ATHEISM/](https://lenta.ru/articles/2013/08/09/atheism/) (04.03.2019).

¹⁶ Мальцева О., *Антирелігійна пропаганда в школах радянської України (20-30-ті роки ХХ століття)* // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка* 290 (2015) 12.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само, 13.

¹⁹ Там само, 14.

8 квітня 1929 року більшовицька влада приймає закон «Про свободу совісті та релігійні об'єднання». За цим документом церковним спільнотам забороняється збиратись задля будь-якого роду релігійної діяльності – молитви, читання Святого Письма, катехизації. Також священнослужителі не мали права брати участь у процесі виховання у школах та інших навчальних закладах²⁰. Релігійне життя не могло виходити за межі храму²¹. Цього ж року радянська влада також розпочинає «антиколокольною кампанію», в ході якої з церков вилучаються всі дзвони, які продавали, переплавляли на дріб'язок та здавали на метал²².

Остаточним утвердженням антирелігійної кампанії в СРСР стає запровадження «безбожницької п'ятирічки» (1932-1937рр.). План для цього періоду висувають на другому з'їзді СВБ у червні 1929 року, а затверджується 29 січня наступного року²³. 15 травня 1932 Сталін підписує декрет, після якого і вступає в дію цей план²⁴. Головним виконавцем підготовки цього документу стає голова СВБ – Омелян Ярославський²⁵. Головною тезою цього документу було: «Ім'я Бога повинне бути забуто на території країни»²⁶. План передбачав чітке «подолання пережитків минулого» серед яких і була релігія, в чіткі терміни: 1932-33 рр. – закриття всіх храмів; 1933-34 рр. – викорінення будь-яких релігійних традицій; 1934-35 рр. – розвиток тотальної атеїстичної пропаганди; 1935-36 рр. – ліквідація всіх священнослужителів²⁷. До травня 1937 року зі словника радянської людини мали зникнути такі слова як «Бог», «Церква» чи «релігія»²⁸; всі храми, монастирі, семінарії повинні бути закриті; все радянське суспільство має бути повністю антирелігійне²⁹.

²⁰ Ісиченко І., *ЗАГАЛЬНА ЦЕРКОВНА ІСТОРІЯ*, 506.

²¹ ЩАПОВ Я. (РЕД.), *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ И КОМУНИСТИЧЕСКОЕ ГОСУДАРСТВО (1917-1941). ДОКУМЕНТЫ И ФОТОМАТЕРИАЛЫ*, Москва 1996, 245.

²² ТАМ САМО.

²³ 80 ЛЕТ НАЗАД В СССР НАЧАЛАСЬ «БЕЗБОЖНАЯ ПЯТИЛЕТКА» // [HTTPS://PRAVOSLAVIE.RU/53531.HTML](https://pravoslavie.ru/53531.html) (06.03.2019).

²⁴ БЕЗБОЖНАЯ ПЯТИЛЕТКА В СССР. 1932-1937 // [HTTPS://NNGAN.LIVEJOURNAL.COM/515397.HTML](https://nngan.livejournal.com/515397.html) (06.03.2019).

²⁵ ТАМ САМО.

²⁶ ТАМ САМО.

²⁷ СМОЛЯННИКОВ С., *БЕЗ БОГА В ДУШЕ И ЦАРЯ В ГОЛОВЕ* // [HTTPS://FRAZZA.UA/ANALYTICS/134598-«ВЕЗ БОГА В ДУШЕ І ЦАРЯ В ГОЛОВЕ»](https://frazza.ua/analytics/134598-vez-voга-v-dushe-i-tsarja-v-golove) (06.03.2019).

²⁸ «БЕЗБОЖНАЯ ПЯТИЛЕТКА В СССР. 1932-1937».

²⁹ МАЛЬЦЕВА О., *АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА В ШКОЛАХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (20-30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)*, 14.

Наслідками цієї «п'ятирічки» стали масштабні гоніння та репресії духовних осіб, серед яких були не тільки священнослужителі, але й також представників монаших та церковних структур. На кінець цього періоду, в 1937 році було заарештовано майже 137 тисяч духовних осіб, розстріляно більше ніж 85 тисяч осіб³⁰. До початку війни з нацистською Німеччиною, в СРСР залишилось 5665 офіційно зареєстрованих священників різних конфесій³¹.

Підсумовуючи, можна сказати, що більшовики будуючи ідеальне комуністичне суспільство, не передбачали в ньому місця для релігійного аспекту. За допомогою антирелігійної пропаганди, підкріпленої кількома хвилями репресій, вони намагалися «викорінити» релігійність із тогочасного суспільства. Пропаганда відбувалась у всіх сферах суспільного життя Радянського Союзу – закладах освіти, робітничих та культурних осередках.

1.2 ОСОБЛИВОСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ В УРСР В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1943 РОКИ)

В серпні 1939 року межі Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) розширились – за пактом Молотова-Ріббентропа³² західноукраїнські землі відходять під протекторат СРСР.

До початку війни внаслідок активної антирелігійної політики СРСР було закрито значну частину храмів різних конфесій. Велика кількість духовенства та вірних було переслідувано, вивезено та фізично знищено. Римо-Католицька Церква (далі – РКЦ) постраждала найбільше у відсотковому відношенні – до кінця 1930-х років вона була повністю ліквідована в СРСР, як релігійна структура³³. Особливо активно закривались костели, які вважались головними осередками антибільшовицької пропаганди³⁴. До 1939 року в цілому СРСР залишилося лише

³⁰ 80 ЛЕТ НАЗАД В СССР НАЧАЛАСЬ “БЕЗБОЖНАЯ ПЯТИЛЕТКА”.

³¹ БЕЗБОЖНАЯ ПЯТИЛЕТКА В СССР. 1932-1937.

³² - ТАЄМНА УГОДА ПРО НЕНАПАД МІЖ СРСР ТА ТРЕТИМ РЕЙХОМ.

³³ БАЙДИЧ В., РИМОКАТОЛИЦИЗМ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ СТОСУНКІВ В СРСР (1920–1960-ті рр.) // ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: МАЛОВІДОМІ ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ 36(2010) 298.

³⁴ Білецька С. – Онищенко С., ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ЩОДО ЦЕРКВИ І ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ // [HTTP://VUZLIB.COM/CONTENT/VIEW/1885/52](http://vuzlib.com/content/view/1885/52) (08.05.2019).

два діючі храми – св. Людовіка (Москва) та Люрдської Богоматері (Ленінград)³⁵. Ліквідація також стосувалась і римо-католицького духовенства – за період 1918-1939 рр. було фізично знищено більше 470 священників³⁶. Отримавши контроль над Галичиною, більшовики зіткнулись з великою кількістю віруючого населення, зокрема РКЦ. Однак, конкордат, який діяв між Ватиканом та Польщею і забезпечував захист римо-католицизму, на приєднаній території був автоматично ліквідований радянським законодавством³⁷. Тому вже в перші місяці перебування радянських військ, було заарештовано 57 священників РКЦ, з яких 14 – розстріляно³⁸. За дуже короткий термін більшовики зуміли суттєво зменшити кількість римо-католицького духовенства. Близько 2 млн. вірян залишились без можливості брати участь у богослуженнях в латинському обряді³⁹. Іншою католицькою церквою, яка стала на перешкоді будування «ідеального атеїстичного» суспільства була Греко-Католицька Церква (далі - ГКЦ). Її очільником був митрополит Андрей Шептицький (1901-1944 рр.). Митрополитом осідком був собор святого Юра у Львові. Крім архієпархії, до ГКЦ також входили Станіславівська та Перемишська єпархії. Правлячими єпископами були Григорій Хомишин (1904-1945) та Йосафат Коциловський (1917-1947 рр.) відповідно⁴⁰. Ще у міжвоєнні роки єпископат ГКЦ завжди відстоював чітку негативну позицію щодо радянської політики державного атеїзму⁴¹. Церква стає великим «каменем спотикання» у цілковитому становленні безрелігійного комунізму в Українській РСР⁴².

Греко-Католицька Церква, в порівнянні з РКЦ, була в рази чисельнішою та найбільшою в новоприєднаних територіях – на 3 000 парафій було близько 4,3 млн. вірних⁴³. Окрім великої кількості вірних, великою перешкодою для

³⁵ ТЕПЕР – САНКТ-ПЕТЕРБУРГ.

³⁶ БАЙДИЧ В., *РИМОКАТОЛИЦИЗМ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ СТОСУНКІВ В СРСР*, 298.

³⁷ ТАМ САМО, 299.

³⁸ БІЛЕЦЬКА С. – ОНИЩЕНКО С., *ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ЩОДО ЦЕРКВИ І ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*.

³⁹ ПАЩЕНКО В., *ГРЕКО-КАТОЛИКИ В УКРАЇНІ*, ПОЛТАВА 2002, 16

⁴⁰ БОЦЮРКІВ Б., *УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА (1939-1950)*, ЛЬВІВ 2005, 27.

⁴¹ ТАМ САМО, 28.

⁴² ТАМ САМО, 29.

⁴³ ПАЩЕНКО В., *ГРЕКО-КАТОЛИКИ В УКРАЇНІ*, 16.

більшовиків стає постать митрополита Андрея, авторитет якого поширювався далеко за межі ГКЦ та СРСР⁴⁴. Тому радянська пропагандистська система починає активно діяти також і проти глави ГКЦ. 1939 року, в жовтневому номері журналу *«Комуніст»*, Шептицького називають організатором антирадянської пропаганди, а священників ГКЦ – *«агентами контрреволюції»*. Такими публікаціями влада хотіла понизити рівень довіри місцевого населення до проводу церкви⁴⁵. У таємному листі, від 26 грудня 1939 року, митрополита Андрея Шептицького до папи Римського Пія XII. Загальну ситуацію в Галичині Шептицький описує так:

«Немає жодних суддів, адвокатів чи якоїсь правної установи; нема жодної оборони, жодного відклику чи відповідальної влади, а по урядах панує безправ'я, безголов'я й повне заміщення. На кожному кроці слідно більшевицьку злобу, ненависть до релігії і священників, і взагалі вороже наставлення... Число арештів з дня на день зростає, навіть по селах, і ніхто не знає про долю в'язнів, яким заборонено нести всяку поміч... Більшовики чваняться, мовляв, прийшли «спасати і визволяти Україну», а на ділі вони всякими способами намагаються її тільки поневолити й руйнувати. Ось так вони грають комедію «визволителів і спасителів»⁴⁶.

В листі він також пише про упереджене та вороже ставлення з боку радянських урядовців. Йдеться також про те, що вони погрожують духовенству та вірним «карою смерті»⁴⁷. Митрополит говорить також про закриття церковних шкіл, сиротинців, релігійних та громадських організацій.

Більшовицька антирелігійна політика також передбачала економічний «наступ» на Церкву. Вони почали вимагати від греко-католицького духовенства сплачувати податки, які до приходу радянської влади на західноукраїнські землі були значно менші. Шептицький, щоб знайти якийсь компроміс із радянською

⁴⁴ СЕРГІЙЧУК В., *МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ У ДОКУМЕНТАХ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ (1939-1944 РР.)*, Київ 2005, 7.

⁴⁵ БОЦЮРКІВ Б., *УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА (1939-1950)*, 29.

⁴⁶ ЗІНКЕВИЧ О. – ЛОНЧИНА Т., *МАРТИРОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКОВ, т. II: УКРАЇНСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА*, Торонто-Балтимор 1985, 211.

⁴⁷ ТАМ САМО, 211.

владою, сплачує дані податки на суму 448 000 злотих⁴⁸ серед яких значна частина коштів були не церковні, а його приватні⁴⁹. 27 жовтня 1939, Народна Рада⁵⁰ утворює «Декларацію Народних Зборів України про конфіскацію земель поміщиків, монастирів та крупних державних урядовців»⁵¹. За нею все монастирське, парафіяльне та єпархіяльне майно передано у власність держави⁵². Все це робилося під виглядом «повернення» майна в руки народу⁵³.

Окрім всього вищесказаного, також було закрито близько 20 друкованих видань, що належали ГКЦ⁵⁴. Конфісковано будівлі духовних семінарій у Львові, Станіславові, Перемишлі, Львівської Богословської Академії⁵⁵.

Попри всі утиски, які вчиняла радянська влада, ГКЦ продовжувала розвиватись. 25 листопада 1939 року папа Римський Пій XII іменує отця Йосифа Сліпого на архієпископа з титулярним осідком у Серреї та коад'ютором з правом наступництва у Львівській архієпархії. Таємна хіротонія відбулась 22 грудня цього ж року у митрополичих палатах собору святого Юра. Уділяв свячення Андрей Шептицький у співслужінні єпископів Микити Будки та Миколая Чарнецького⁵⁶. Однак про цю подію все ж дізнались більшовики – восени 1940 року в журналі «Місіонар» була публікація про свячення⁵⁷. Тому розуміючи, що ГКЦ починає зміцнюватись, радянська влада вирішує ліквідувати її за рахунок приєднання до РПЦ⁵⁸.

Однак і після цих спроб, більшовики не змогли підпорядкувати собі ГКЦ. Як вони самі потім говорили про те, що саме через «високоосвічене духовенство» та активну і відкриту працю із вірними, вони не змогли цього зробити⁵⁹. Вся антирелігійна пропаганда спрямована проти ГКЦ закінчилась

⁴⁸ СЕРГІЙЧУК В., *МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ У ДОКУМЕНТАХ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ*, 25.

⁴⁹ ТАМ САМО, 7.

⁵⁰ - РАДЯНСЬКИЙ ЗАКОНОДАВЧИЙ ОРГАН У ГАЛИЧИНІ, ЯКИЙ УТВОРИВСЯ 22 ЖОВТНЯ 1939 РОКУ.

⁵¹ ЯРЕМЧУК Д., *ПРАВДА ПРО УНІО. ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ*, Львів 1981, 288.

⁵² БОЦЮРКІВ Б., *УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА (1939-1950)*, 31.

⁵³ ЯРЕМЧУК Д., *ПРАВДА ПРО УНІО. ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ*, 288.

⁵⁴ БОЦЮРКІВ Б., *УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА (1939-1950)*, 29.

⁵⁵ ТАМ САМО, 30.

⁵⁶ ТАМ САМО, 34.

⁵⁷ ТАМ САМО, 35.

⁵⁸ ТАМ САМО, 49.

⁵⁹ РУДНИЦЬКА М., *ЗАХІДНЯ УКРАЇНА ПІД БОЛЬШЕВИКАМИ*, Нью Йорк 1958, 126.

поразкою – кількість вірян не зменшилась, а навпаки збільшилась⁶⁰. Церкви були переповненими, черги до сповіді та причастя зростали⁶¹. Священики, незважаючи на переслідування, залишалися сповнювати своє служіння⁶².

У червні 1941 року розпочинається радянсько-німецька війна. Радянські війська, відступаючи із західноукраїнських земель, вбивають тисячі заарештованих у в'язницях⁶³ та близько 20 тис. вивезено на Схід⁶⁴. За 22 місяці радянської окупації було розстріляно 34 священики ГКЦ та 41 депортовано⁶⁵, близько 100 втекло на Захід⁶⁶.

Щодо Православної Церкви в УРСР, і в СРСР загалом, то до 1939 року, внаслідок сталінських репресій вона була майже ліквідована. Те що залишилось було приєднаним до РПЦ. Станом на вересень 1939 року було лише 4 архиєрея і 100 діючих храмів у всьому Радянському Союзі⁶⁷. На цей період, у приєднаних західноукраїнських землях було 5 православних архиєреїв⁶⁸. Зважаючи на жорстку політику радянської влади до розширення канонічної території РПЦ, більшовики все ж дозволяють поширювати свій вплив у приєднаних територіях – в першу чергу задля встановлення більш чіткого нагляду за релігійними структурами і «радянізації» всіх церков в СРСР⁶⁹. З п'яти єпископів до РПЦ приєдналось троє. Архиєпископ Поліський Олександр та єпископ Луцький Полікарп відмовились. Відразу після приєднання Галичини до СРСР, першим екзархом РПЦ у Західній Україні та Білорусії стає єпископ Пантелеймон Рожновський. В червні наступного року його змінює владика Миколай Ярушевич. Він приєднує до території також Волинську єпархію. 28 жовтня 1940 року РПЦ утворює Тернопільсько-Галицьку єпархію, єпископом якої стає

⁶⁰ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*, 46.

⁶¹ Зінкевич О. – Лончина Т., *Мартирологія українських церков, т. II: Українська Католицька Церква*, 233.

⁶² Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*, 46.

⁶³ Там само, 48.

⁶⁴ Баср Г.Й., *Події на західно-українських землях // Український вісник* 64 (16 липня 1941) 20.

⁶⁵ Сергійчук В., *Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи Радянських органів державної безпеки, т. 1*, Київ 2006, 12.

⁶⁶ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*, 35.

⁶⁷ Там само, 50.

⁶⁸ Білецька С. – Оніщенко С., *Політика радянського режиму щодо церкви і духовенства в Україні на початку Другої світової війни*.

⁶⁹ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*, 50.

Олексій Громадський. Останній мав «особливу» місію – «навертати уніятів» на православ'я⁷⁰.

В лютому 1941 з візитом до Львова прибув єпископ Миколай Ярушевич і у своєму листі до місцеблюстителя патріаршого престолу РПЦ митрополита Сергія Старгородського описав стан православних парафій у Західній Україні, наголошуючи на можливості розвинути діяльність РПЦ у цих нових політичних умовах в Галичині⁷¹. Зокрема, він наголосив на важливості створення православної ієрархії з центром у Львові – на противагу ГКЦ. Правлячим архиєреєм єпархії був призначений Пантелеймон Рудик, настоятель Почаївської лаври⁷². Однак у зв'язку з початком радянсько-німецької війни, цей план не зміг увійти в дію, оскільки західноукраїнські землі були окуповані німецькими військами⁷³.

18 серпня 1941 року, єпископ Олексій Громадський скликає в Почаєві собор на якому було проголошено підпорядкування всієї Православної церкви в Україні Московській Патріархії⁷⁴. Головною причиною цього Олексій називає відсутність ієрархії у Волинській єпархії, що також могло «загрожувати» і іншій частині православного населення⁷⁵. Така ситуація склалась через конфлікт між ним та Діонісієм, православним єпископом Варшави. Останній хотів, щоби Волинська єпархія залишилась незалежною від Московської патріархії⁷⁶. Однак єпископи, які очолювали її в час радянської окупації, не погоджувались на втрату позицій та повноважень, адже в декреті Діонісій призначав їх лише настоятелями монастирів⁷⁷. Собор в Почаєві відбувся за участю 4 єпископів – крім Олексія, були також Веніамин Новицький, Симон Івановський та Пантелеймон Рудик⁷⁸. Головними рішеннями собору було – включення Православної Церкви в Україні

⁷⁰ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*, 51.

⁷¹ Там само, 52.

⁷² Там само.

⁷³ Там само, 53.

⁷⁴ Зінкевич О. – Лончина Т., *Мартирологія українських церков, т. I: Українська православна церква*, Торонто-Балтимор 1987, 677.

⁷⁵ Смирнов А., *Почаївський собор 18-23 серпня 1941 року // Наукові записки національного університету «Острозька академія»* 24 (2015) 62.

⁷⁶ Там само, 61.

⁷⁷ Там само, 62.

⁷⁸ Там само.

до РПЦ на правах автономії; митрополичий престол очолює Олексій⁷⁹. Також постановили про приймання священників у лоно РПЦ – через Тайну Покаяння та публічне вибачення⁸⁰. Священників, які належали до Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) митрополита Василя Липківського, не вважали священниками – вважали, що вони є «самосвятами», тобто їхні рукоположення є неканонічними⁸¹. Внаслідок цих подій утворюється Автономна Православна Церква (далі – АПЦ) на противагу УАПЦ⁸². Однак «автономність» Церкви не визнали ні Діонісій у Варшаві, ні Сергій у Москві⁸³. У співпраці з владою УРСР, РПЦ визнало приєднання частини Церкви, однак не на правах автономії і повинна називатись Екзаршою Православною Українською Церквою і лише так входить у склад Московської патріархії⁸⁴. Відтак у всій УРСР було встановлено контроль патріаршого місцеблюстителя над всією православною частиною населення.

У період війни стосунки влади Сталіна до релігії налагоджуються та стають толерантніші. Сталін розуміє, що в час війни, коли рівень релігійності на офіційна ролі суттєво зростає, не можна продовжувати відкритої антирелігійної діяльності. Тому налагодження стосунків між владою та Церквою відбувається за рахунок встановлення над останньою тотального контролю. Ще у червні 1941 року, коли розпочалась радянсько-німецька війна, патріарший місцеблюститель Сергій виступав з закликами до населення протистояти нацистам⁸⁵. Це стало позитивним моментом у піднесенні духу радянських військ. Сталін починає вести активну пропаганду саме через Церкву⁸⁶. Це було також можливістю завоювати довіру та зміцнити свій авторитет серед віруючого населення⁸⁷. 4 вересня 1943 р. відбулась зустріч державної влади в особах Сталіна, В'ячеслава Молотова, Лаврентія Берії, Георгія Маленкова і Георгія Карпова з митрополитом

⁷⁹ Зінкевич О. – Лончина Т., *МАТИРОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКОВ*, т. I: *УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА*, 679.

⁸⁰ ТАМ САМО.

⁸¹ ТАМ САМО, 680.

⁸² ТАМ САМО, 677.

⁸³ Смирнов А., *ПОЧАЇВСЬКИЙ СОБОР 18-23 СЕРПНЯ 1941 РОКУ*, 65.

⁸⁴ Власовський І., *НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ*, т.4, ч.2, Нью-Йорк 1975, 208.

⁸⁵ Боцюрків Б., *УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА (1939-1950)*, 57.

⁸⁶ Білас І., *РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНА СИСТЕМА В УКРАЇНІ 1917-1953*, т. 1, Київ 1994, 296.

⁸⁷ ТАМ САМО, 297.

Сергієм у супроводі єпископів Алексія Симанського та Миколая Ярушевича⁸⁸. На нараді перед зустріччю, голова СРСР хотів повністю дізнатись як про РПЦ, так і про інші Церкви та релігію закордоном⁸⁹. Дізнавшись всю інформацію, Сталін призначає Карпову створити новий орган Ради Народних Комісарів – Раду в справах Російської Православної Церкви (далі РСРПЦ)⁹⁰. Офіційно вона почала діяти 14 вересня 1943 р.⁹¹. На прийомі, Сталін подякував архиєреям за допомогу у фінансовій та моральній підтримці війни. На це митрополит Сергій попросив про скликання собору РПЦ, який вже не проводився від 1935 р.⁹². Головною темо цього собору мала стати – питання патріархату⁹³. Сталін на це погодився, навіть наказав Карпову скликати собор якнайшвидше⁹⁴. Окрім прохання про собор, митрополит висловив прохання про зменшення податків для РПЦ, збільшення прав у законі про свободу совісті, інші фінансові та соціальні привілеї та відновлення «Журналу Московської Патріархії», який був заборонений у 1936 р.. На ці всі прохання Сталін дав позитивну відповідь⁹⁵. «Взамін» на це влада, через РСРПЦ, готує сама устав РПЦ, дає дозвіл на різні масові заходи, церковні публікації проходять ретельну радянську цензуру⁹⁶. Таким контролем, радянська влада зуміла досягти чогось більшого, ніж у період до 1938 р., коли Церква намагалась «вижити» за рахунок законодавства про свободу совісті. РПЦ стала повністю підвладна більшовикам. По суті, архиєреї самі «віддали Церкву в руки НКВС»⁹⁷.

Через 4 дні після зустрічі церковної та більшовицької влади в Москві відбувається собор РПЦ⁹⁸. Митрополита Сергія обрали новим патріархом «однодушно» та «одногласно»⁹⁹. Він виступив із вступним словом, в якому

⁸⁸ Шкаровский М., *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ ПРИ СТАЛИНЕ И ХРУЩЕВЕ: ГОСУДАРСТВЕННО-ЦЕРКОВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СССР В 1939-1964 ГОДАХ*, Москва 1999, 167.

⁸⁹ Білас І., *РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНА СИСТЕМА В УКРАЇНІ 1917-1953*, 297.

⁹⁰ Боцюрків Б., *УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНЬСЬКА ДЕРЖАВА (1939-1950)*, 59.

⁹¹ Там само, 60.

⁹² Білас І., *РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНА СИСТЕМА В УКРАЇНІ 1917-1953*.

⁹³ Поспеловский Д., *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В XX ВЕКЕ*, Москва 1995, 188.

⁹⁴ Там само, 189.

⁹⁵ Шкаровский М., *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ ПРИ СТАЛИНЕ И ХРУЩЕВЕ*, 170.

⁹⁶ Поспеловский Д., *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В XX ВЕКЕ*, 190.

⁹⁷ Там само, 190.

⁹⁸ Боцюрків Б., *УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНЬСЬКА ДЕРЖАВА (1939-1950)*, 61.

⁹⁹ Поспеловский Д., *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В XX ВЕКЕ* 191.

подякував радянській владі за розуміння потреб Церкви та лояльність до неї. Далі на засіданні собору, архієпископ Саратовський Григорій Чуков виголосив промову до всіх слов'янських народів, в якій закликав їх до об'єднання у боротьбі із нацистською Німеччиною¹⁰⁰. Таким чином синод єпископів підтвердив свою політичну заангажованість відносно СРСР, яка полягала у збереженні РПЦ. Він оголосив про скликання патріаршого Священного синоду, постійними членами якого були, вже відомі, єпископи Алексій і Миколай та архієпископ Сергій Горьковський¹⁰¹. Ще через 4 дні виходить перший номер відновленого «Журналу Московської Патріархії», в якому описується подія патріаршої хіротонії Сергія¹⁰².

19 травня 1944 року створена Рада у справах релігійних культів (далі РСРК). На відміну від РСРПЦ вона мала ширше коло дії – контроль за іншими Церквами та релігійними спільнотами у СРСР¹⁰³. Виконавши всі прохання церковної влади та створивши органи контролю за Церквою, сталінський режим утвердив можливість ще більшого політичного впливу в СРСР, особливо через РПЦ. Де-факто, Церква не мала ніякої самостійності і завдяки поступкам влади, задля свого ж збереження, стала її «заручницею»¹⁰⁴. Вона мала стати тим способом, яким більшовицька влада могла б ліквідувати інші Церкви у Союзі¹⁰⁵.

1.3 ОСОБЛИВОСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ В УРСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944-1953 РОКИ)

У ході розгортання подій Другої світової війни, радянські війська на початку 1944 р. відтісняють німецьку армію на захід. Червона армія займає дуже швидко втрачені позиції, і вже восени цього ж року встановлює контроль над Галичиною. Цією подією розпочинається друга окупація західноукраїнських земель і

¹⁰⁰ СОБОР ЕПИСКОПОВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ // ЖУРНАЛ МОСКОВСЬКОЇ ПАТРИАРХІЇ (ВЕРЕСЕНЬ 1943) 6.

¹⁰¹ ТАМ САМО.

¹⁰² ЦЕРКОВНЕ ТОРЖЕСТВО В МОСКВІ 12 СЕНТЯБРЯ 1943 РОКУ // ЖУРНАЛ МОСКОВСЬКОЇ ПАТРИАРХІЇ (ВЕРЕСЕНЬ 1943) 21.

¹⁰³ БОЦЮРКІВ Б., УКРАЇНЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНЬКА ДЕРЖАВА (1939-1950), 60.

¹⁰⁴ БЛАС І., РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНА СИСТЕМА В УКРАЇНІ 1917-1953, 304.

¹⁰⁵ КЛИМОНЧУК О., ЯК І ЧОМУ КОМУНІСТИЧНА ВЛАДА ЛІКВІДУВАЛА УГКЦ //

[HTTP://NEWS.UGCC.UA/ARTICLES/YAK_%D1%96_CHOMU_KOMUN%D1%96STICHNA_VLADA_L%D1%96KV%D1%96DOVUVALA_UGKTS_76123.HTML](http://news.ugcc.ua/articles/yak_i_chomu_komunistichna_vlada_likvidovala_ugkc/) (13.05.2019).

фактично встановлюється новий кордон СРСР, який де-юре утверджується після закінчення війни – на Ялтинській конференції. В лютому 1945 в Ялті зустрічаються керівники країн-переможниць у війні – Вінстон Черчіль (Велика Британія), Франклін Рузвельт (США) та Йосиф Сталін (СРСР). Тут утверджуються нові кордони Європи, за якими Галичина також офіційно приєднується до УРСР.

Приєднавши знову Західну Україну, більшовики одразу намагаються встановити контроль над ГКЦ. Особливо відкритої антицерковної пропаганди не ведеться. Винятками були – закриття митрополичої друкарні «Студіон» і заборона капеланського служіння в лікарні¹⁰⁶. Однак відкритих наступів на Церкву не було. Однією з найвагоміших причин цьому була авторитетна постать митрополита Андрея. Більшовики не наважувались робити будь-яких спроб ліквідації ГКЦ поки Шептицький при владі¹⁰⁷. Серед українського населення митрополит мав великий авторитет і неодноразово допомагав армії, постраждалим під час війни, він закликав своїх священників до лояльного та неупередженого ставлення до влади¹⁰⁸. Митрополит готував зустріч із вищим партійним керівництвом, щоб домовитися про певний спосіб «співіснування» ГКЦ в СРСР¹⁰⁹. Але, організована ним делегація не встигла виїхати до Москви, оскільки кир Андрей помер 1 листопада 1944 року¹¹⁰.

Наступник митрополита, Йосиф Сліпий, продовжив політику свого попередника. Він прагнув налагодити співпрацю з радянською владою і нормалізувати існування ГКЦ згідно радянського законодавства. Однак греко-католицька делегація на чолі з архимандритом Климентієм Шептицьким у Москві (грудень 1944 року) не отримали жодних чітких відповідей на свої запитання. ГКЦ цікавила владу виключно як один з факторів у можливості зупинити наростаючий національно-визвольний рух в Західній Україні¹¹¹.

¹⁰⁶ СЕРГІЙЧУК В., *НЕСКОРЕНА ЦЕРКВА*, Київ 2001, 16.

¹⁰⁷ БОЦЮРКІВ Б., *УКРАЇНЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНЬСКА ДЕРЖАВА (1939-1950)*, 68.

¹⁰⁸ ТАМ САМО, 72.

¹⁰⁹ СЕРГІЙЧУК В., *НЕСКОРЕНА ЦЕРКВА*, 17.

¹¹⁰ ЛУЖНИЦЬКИЙ Г., *УКРАЇНЬКА ЦЕРКВА МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ*, Філадельфія 1954, 582.

¹¹¹ ГУРКІНА С., *НАПЕРЕДНІ ОФІЦІЙНОЇ ЛІКВІДАЦІЇ: АРХИПАСТИРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА ЙОСИФА СЛІПОГО В ЛИСТОПАДІ 1944 – КВІТНІ 1945 РОКУ* // *Ковчег* 7 (2015) 332.

Вже після рішень Ялтинської конференції репресивна «машина» СРСР запрацювали супроти греко-католиків. ГКЦ зазнала звинувачень з боку влади у поширенні антикомуністичних настроїв серед населення. Найбільшою «зрадою» Церкви була її зв'язки з Ватиканом, який був активним противником комуністичної ідеології СРСР. Греко-католицьких священників називали агентами РКЦ¹¹². Також не менш важливим у таких звинуваченнях були зв'язки духовенства з такими націоналістичними структурами, як Організація Українських Націоналістів (далі – ОУН), Українська Повстанська Армія (далі – УПА) та нацистські дивізії СС¹¹³.

Відновлюється антирелігійна пропаганда у засобах масової інформації. 1944 року у грудневому виданні газети «Вільна Україна» опублікували лист, нібито священника ГКЦ, в якому він «кається за вчинений ним злочин проти СРСР» (підтримку ОУН-УПА) та закликав націоналістів до припинення партизанської боротьби. Ця публікація стала прикладом для маніпуляцій радянської влади¹¹⁴. Ще одним прикладом пропагандистської діяльності стає Ярослав Галан¹¹⁵. 8 квітня 1945 року у «Вільній Україні» виходить його стаття «З хрестом чи з ножем?»¹¹⁶. У ній автор засуджує Шептицького та його оточення за зв'язки з Ватиканом і Німеччиною¹¹⁷. Митрополит, за словами Галана, був великим противником православ'я та сусідської Росії. Гроші та маєтки, якими він володів, «сковували його до митрополичого престолу»¹¹⁸. «Побратимом» Шептицького у «антикомуністичній діяльності» він називав Сліпого. У статті Галан пише, що священники «в день носять хрести», а «в ночі з пістолями пліч-о-пліч з ОУН-івськими бандитами вбивали радянських активістів»¹¹⁹. Реакції на

¹¹² Сергійчук В., *Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи Радянських органів державної безпеки*, т. 1, Київ 2006, 16.

¹¹³ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*, 83.

¹¹⁴ Там само, 84.

¹¹⁵ - український комуністичний письменник; член комуністичної партії Західної України. Відомий під різними псевдонімами, серед яких найвідоміший «Володимир Росович». У воєнні та повоєнні роки займався антиукраїнською пропагандою в якій засуджував ідеї української державності, критикував націоналістичні рухи та ГКЦ. Автор відомих антигреко-католицьких памфлетів «Я і Папа», «На службі у Сатани», «З хрестом та ножем». Був убитий 24 жовтня 1949 року у власному кабінеті сокирою.

¹¹⁶ Див. рис. № 3.

¹¹⁷ Росович В., *З хрестом чи ножем? // Вільна Україна (8 квітня 1945) 2.*

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Росович В., *З хрестом чи ножем?*, 4.

цю статтю були різні: в доповідному листі начальника Львівського народного комісаріату державної безпеки (далі – НКДБ) вказано слова одного із студентів духовної семінарії Кравця Івана, який називає всю публікацію Галана – цілковитою брехнею¹²⁰; іншим представником греко-католицького духовенства, о. Григорієм Костельником, була висловлена підтримка автора статті, хоч і неоднозначна – краще жити під «совітами», аніж Польщею чи Австрією¹²¹. Стаття стала однією з причин відкритого наступу на ГКЦ – як на «зрадницьку» антикомуністичну організацію. В ніч з 11 на 12 квітня було заарештовано митрополита Йосифа Сліпого¹²², владик Микиту Будку, Григорія Хомишина, Миколая Чарнецького та Івана Лятишевського¹²³. Церква залишається без проводу і більшовики продовжують курс на ліквідацію ГКЦ, апогеєм якої мало бути її приєднання до РПЦ.

Треба зауважити, що радянська влада щодо ГКЦ діяла за чітким планом. Георгій Карпов отримує наказ від Сталіна розробити детальний план по ліквідації ГКЦ. План мав передбачати собою зниження довіри до греко-католицького духовенства серед віруючого населення через антиунійну пропаганду.

15 березня 1945 року Карпов подає Сталіну «Інструкцію №58»¹²⁴. За нею, «Російська православна церква зіграє вирішальну роль у війні проти католицизму і уніатства зокрема»¹²⁵. Запропоновано створити *Ініціативну групу*, головування якою мало здійснюватися трьома священиками ГКЦ – Гавриїл Костельник, Михайло Мельник та Антоній Пельвецький¹²⁶. Основним полем діяльності цієї групи було «вербування» духовенства – з 1294 священиків ГКЦ перехід на православ'я підтримало 859 (за даними РСРК)¹²⁷.

¹²⁰ Див. ДОДАТОК № 2.

¹²¹ Див. ДОДАТОК № 3.

¹²² Див. РИС. № 4.

¹²³ СЕРГІЙЧУК В., *НЕСКОРЕНА ЦЕРКВА*, 21.

¹²⁴ ЛИСТ Г. КАРПОВА Й. СТАЛІНУ З ПЛАНОМ БОРОТЬБИ ПРОТИ ВАТИКАНУ // [HTTPS://RISU.ORG.UA/UA/LIBRARY/HISTORIC_ARCHIVE/33602/](https://risu.org.ua/ua/library/historic_archive/33602/) (5.11.2019).

¹²⁵ СЕРГІЙЧУК В., *НЕСКОРЕНА ЦЕРКВА*, 311.

¹²⁶ СЕРГІЙЧУК В., *ЛІКВІДАЦІЯ УГКЦ (1939-1946)*, 24.

¹²⁷ Див. ДОДАТОК № 4.

Ще одним виявом антицерковної пропаганди та підтримки Ініціативної групи стає стаття Галана «Що таке унія?» у «Вільній Україні» від червня 1945¹²⁸. Тут автор описує ГКЦ «зрадницькою» Церквою, яка стала «голгофою» для українського народу. Наголошує на важливості «повернення в лоно православної церкви»¹²⁹.

Майже через рік після створення Ініціативної групи Костельник оголошує про скликання «воз'єднавчого» собору у Львові. Дату собору вибрано 8-10 березня 1946 року – дуже символічно, адже на ці дні припадала неділя Православ'я¹³⁰. З 2950 священників ГКЦ (включно з Мукачівською єпархією)¹³¹ на собор було запрошено лише 225 священників та 22 миряни, з яких приїхало 216 єреїв та 19 вірних¹³². Голосування за ліквідацію Берестейської Унії відбулось підняттям рук¹³³. У Галичині майже 300 священнослужителів відмовились від переходу у РПЦ, за що були засуджені за порушення закону «про відокремлення Церкви від держави»¹³⁴. Ліквідувавши церковну ієрархію, місце митрополита Йосифа посідає єпископ Макарій Оксіюк, який отримав титул єпископа Львівського та Тернопільського¹³⁵. Йосифа Сліпого, тримавши у тюрмі на Лонцького та в слідчому ізоляторі в Києві і проводивши жорстокі, виснажливі допити, не вдалося переконати на перехід у православ'я¹³⁶. Митрополита засудили до 8 років суворого режиму, як «ворога народу»¹³⁷. До відповідальності також притягнули і інших представників духовенства ГКЦ: 29 травня 1946 року єпископи Микита Будка та Миколай Чарнецький отримали 5 років заслання, отець Петро Вергун – 8 років¹³⁸. Однак не всі засудженні дожили навіть до

¹²⁸ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська Держава (1939-1950)*, 96.

¹²⁹ Галан Я., *Драматичні твори. Художня проза. Публіцистика*, Київ 1983, 442.

¹³⁰ Сергійчук В., *Нескорена Церква*, 45.

¹³¹ Федик І., *Сталінська “ліквідація” Української Греко-Католицької Церкви* // [HTTP://UKRPROHLIAD.ORG/NATIONAL-MEMORY/STALINSKA-LIKVIDATSIYA-UKRAYINSKOYI-GREKO-KATOLYTSKOYI-TSERKVY.HTML](http://ukrprohliad.org/national-memory/stalinska-likvidatsiya-ukrayinskoji-greko-katolytskoji-tserkvy.html) (13.05.2019).

¹³² Сергійчук В., *Нескорена Церква*, 102.

¹³³ Дігтяренко В. (режисер), *Ті, що вірні* [DVD], Україна: Живе телебачення 2016.

¹³⁴ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська Держава (1939-1950)*, 165.

¹³⁵ Цветков В. (ред.), *«Літопис Голготи України»*, т. II: Репресована Церква, Дрогобич 1994, 196.

¹³⁶ Дацько І. – Горяча М. (ред.), *Йосиф Сліпий. Спомини*, Львів – Рим 2014, 159.

¹³⁷ Там само, 198.

¹³⁸ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська Держава (1939-1950)*, 175.

початку відбування свого терміну – владики Григорій Хомишин¹³⁹ та Йосафат Коциловський померли під час допитів у Лук'янівському СІЗО¹⁴⁰.

Антирелігійна політика більшовиків також велась у Закарпатті. Після «воз'єднання» ГКЦ з Московською Патріархією у Галичині, вони хочуть також приєднати Мукачівську єпархію до РПЦ. Влада діє за вже звичним планом – від антицерковної пропаганди до фізичних розправ. Однак, як і в Галичині, місцеве населення не висловлювало високого рівня довіри до радянської влади. Тому атеїстична пропаганда не набула потрібної ефективності. Влада перейшла до рішучіших дій – через реєстрацію релігійних громад. Тільки таким чином парафія могла діяти законно¹⁴¹. Всі заяви греко-католицьких громад не приймалися та відповідно вони залишались «поза законом». Проти цього виступив місцевий правлячий єпископ – Теодор Ромжа, який незважаючи на молодий вік як для ординарія (на час хіротонії в 1944 році йому було 33 роки¹⁴²), мав не менший авторитет, ніж митрополит Андрей Шептицький у Галичині. У Закарпатті він мав не менший авторитет, ніж Шептицький у Галичині, тому він також став великою перешкодою для більшовиків¹⁴³. У звіті про релігійну ситуацію у Закарпатті, від січня 1947 року, одним із пунктів було «Стосовно єпископа Ромжі та його оточення необхідно вжити більш рішучих заходів»¹⁴⁴. Таким «рішучим» кроком був замах на владику та групу священників 27 жовтня 1947 року – у автомобіль, яким пересувались священнослужителі, врізалось військове авто¹⁴⁵. Владику доправили до шпиталю, де його стан не був надто критичний, однак через декілька днів він раптово помер – від смертельної ін'єкції, яку йому ввела медсестра за наказом органів Міністерства Державної

¹³⁹ ЄGREШІЙ О., *СПИСОК ГРИГОРІЙ ХОМИШИН: ПОРТРЕТ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОГО І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА*, ІВАНО-ФРАНКІВСЬК 2006, 168.

¹⁴⁰ ПРАХ Б., *ДУХОВЕНСТВО ПЕРЕМІСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ТА АПОСТОЛЬСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЛЕМКІВЩИНИ*, т. 1: БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ (1939-1989), ЛЬВІВ 2015, 260.

¹⁴¹ ПАГІРЯ О., *ЛІКВІДАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАКАРПАТТІ 1944-1949 РР.* // [HTTP://TERRITORYTERROR.ORG.UA/UK/PUBLICATIONS/DETAILS/?NEWSID=338](http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=338) (14.05.2019).

¹⁴² ФЕНИЧ В., *ЕКЛЕЗИАЛЬНА Й НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛІКІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ* // *КОВЧЕГ* 4 (2003) 160.

¹⁴³ БЕНДАС Д., *РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА НА ЗАКАРПАТТІ В 1944-1949 РОКАХ* // *КОВЧЕГ* 2 (2000) 294.

¹⁴⁴ ДМИТРУК В., *ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАКАРПАТТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х РР.)* // *ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. МАЛОВІДОМІ ІМЕНА, ПОДІЇ ФАКТИ (ЗБІРНИК СТАТЕЙ)* 36 (2010) 286.

¹⁴⁵ ТАМ САМО.

Безпеки¹⁴⁶. Після смерті Ромжі репресії посилюються – всі хто відмовляються від переходу у православ'я заарештовували. Статистично з тих священників, які «воз'єднались» та тих хто відмовився від зречення ГКЦ було приблизно порівну (127 перейшло у православ'я, а 128 – репресовано)¹⁴⁷. 28 серпня 1949 року, вже без такої публічності як у Галичині, на Чернечій горі, що поблизу Мукачева, відбувається ліквідація Ужгородської унії – архієпископ Макарій проголошує «воз'єднання» Мукачівської ГКЦ із російською Церквою¹⁴⁸.

Православна церква в Україні, офіційно перебуваючи під владою РПЦ, зазнавала не менших переслідувань з боку влади. По закінченню війни, коли вже не було потреби підносити «бойовий дух» суспільства за рахунок Церкви, влада знову розпочинає курс на антирелігійну політику – збільшує податки, забороняє вести будь-яку суспільну та церковну (за межами храму – молебні, хресні ходи, панахиди тощо) діяльності духовенства¹⁴⁹. До кінця періоду влади Сталіна державно-церковні стосунки тільки погіршувались – в час від 1948 до 1953 року не тільки не було відкрито жодного храму, але й ліквідовували їх у тих громад, які виступали проти радянської влади. Священників, які бунтували проти атеїстичної політики, знімали з державної реєстрації, що автоматично робило їх «ворогами народу»¹⁵⁰. Також були випадки насильницьких дій проти священнослужителів. До прикладу, в с. Дмитрівка, Ізмаїльської області¹⁵¹ селищний голова вигнав священника з вірянами із храму, погрожуючи фізичною розправою над ними¹⁵². Також суттєво знижується рівень освіти у духовних закладах – з навчальної програми семінарій вилучають такі фундаментальні предмети, як філософія, психологія та педагогіка¹⁵³. Це відобразилось на

¹⁴⁶ Дмитрук В. *Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.)*, 287.

¹⁴⁷ Данилець Ю. – Міщанин В., *Православна Церква на Закарпатті в часи "Сталінщини" (1946-1953)* // *Науковий вісник Ужгородського університету* 30 (2013) 49.

¹⁴⁸ ПАГІРЯ О., «Ліквідація Греко-Католицької Церкви на Закарпатті 1944-1949 рр.».

¹⁴⁹ *ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ У СЕРЕДИНІ 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.* //

[HTTP://ELIB.ORG.UA/RELIGION/UA_README.PHP?SUBACTION=SHOWFULL&ID=1409840461&ARCHIVE=&START_FROM=&UCAT=&](http://elib.org.ua/religion/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1409840461&archive=&start_from=&ucat=&) (14.05.2019).

¹⁵⁰ *ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ У СЕРЕДИНІ 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.*

¹⁵¹ - сьогодні частина Одеської області.

¹⁵² *ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ У СЕРЕДИНІ 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.*

¹⁵³ ПОСПЕЛОВСКИЙ Д., *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В XX ВЕКЕ*, 272.

кількості священнослужителів та діючих храмів – з погіршенням стосунків між владою та Церквою їхній відсоток суттєво знизився¹⁵⁴.

Підсумовуючи, можна сказати, що релігійна політика періоду правління Йосифа Сталіна була дуже нестабільна, однак і мала завжди одну мету – тотальний контроль над релігійними спільнотами. У міжвоєнний період влада займалась активною атеїстичною пропагандою та обмеженнями прав та свобод Церков. Однак з початком Другої Світової війни, коли рівень релігійності суспільства різко зріс, більшовики починають лояльніше ставитись до релігійних спільнот, які займались активною моральною та економічною підтримкою Червоної армії. В УРСР, а особливо у релігійній Галичині, така підтримка була дуже суттєвою. Тому релігійна політика стала м'якшою. Однак намагаючись встановити контроль над всіма спільнотами у СРСР, влада насильницькими та пропагандистськими методами приєднує ГКЦ та православну частину УРСР до єдиної РПЦ. Із закінченням війни, церковно-державні стосунки погіршуються та загострюються. Влада знову повертається до методів антирелігійної політики.

¹⁵⁴ ПОСПЕЛОВСКИЙ Д., *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В XX ВЕКЕ*, 274.

РОЗДІЛ II

ОСОБЛИВОСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРІОДУ «ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ» (1953-1964 РР.) НА ТЕРИТОРІЇ УРСР

Незалежно від політичних подій у СРСР та цілому світі, питання релігійного життя радянського суспільства завжди займало одне з чільних місць. В різні періоди історії Радянського Союзу, ставлення до релігії змінювало своє «забарвлення» – від відкритого гоніння та переслідування до «лояльного» ставлення. Однак де-факто цієї «лояльності» не було. Різними методами більшовики встановлювали тотальний контроль над церковною владою, духовенством та вірними – їхніми правами та свободою віровизнання. Церква по своїй суті стала державницьким органом. Час правління Микити Хрущова став черговим періодом антирелігійної пропаганди та політики СРСР.

2.1 АНАЛІЗ МЕТОДІВ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ ХРУЩОВА

Після смерті Йосифа Сталіна, в березні 1953 року правління Радянським Союзом переходить у руки тодішньої більшовицької верхівки – Георгія Маленкова та Лаврентія Берії. Другий починає вести активну політику у зміцненні своєї влади – проводить всесоюзну амністію, впроваджує лояльніше ставлення до засуджених, проводить економічні та судові реформи¹⁵⁵. Ще одним важливим кроком у підвищенні свого авторитету на світовій арені, стає спроба налагодити зв'язки з Апостольською столицею. Головною особою у цій справі було обрано митрополита Йосифа Сліпого, який в квітні 1953 року закінчував відбувати термін ув'язнення¹⁵⁶. В червні цього ж року його привезли «окремим вагоном з великою парадною з тюрми в Мордовії до Москви для переговорів з Ватіканом»¹⁵⁷. В столиці митрополит жив у невеличкому готелі під постійним наглядом

¹⁵⁵ ГЕРЕЙ В., ЛАВРЕНТІЙ БЕРІЯ: АРЕШТ І РОЗСТРІЛ // [HTTPS://NA-SKRYZHALYAH.BLOGSPOT.COM/2016/12/BLOG-POST_77.HTML](https://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/12/blog-post_77.html) (5.10.2019).

¹⁵⁶ ДАЦЬКО І. –ГОРЯЧА М. (РЕД.), ЙОСИФ СЛІПИЙ. СПОМИНИ, 201.

¹⁵⁷ ЦВЕТКОВ В. (РЕД.), ЛІТОПИС ГОЛГОТИ УКРАЇНИ, 202.

генерала Жукова, довіреної особи Берії. Той, за словами Сліпого, був дуже освіченим чоловіком – багато знав та ще більше випитував за Католицьку Церкву¹⁵⁸. Жуков навіть запропонував владиці написати нарис історії греко-католицької церкви¹⁵⁹. Для цього митрополитові було відкрито доступ до бібліотек, архівів та музеїв у Москві. В ході написання історії ГКЦ, Сліпий зумів досягти певних погоджень щодо послаблення переслідування підпільної ГКЦ і отримав обіцянку від Жукова про можливе повернення на митрополичий престол у Львові¹⁶⁰. Митрополит сподівався на можливість налагодити певний спосіб співіснування між ГКЦ та радянською владою.

Серед духовенства РПЦ також зароджується надія на те, що нова влада буде сприяти нормальному розвитку та існуванню Церкви в СРСР. У час нестабільного періоду у верхівці влади, Церква також перебуває у стані невизначеності – ведеться боротьба між прихильниками антирелігійної політики та тими, хто вбачав існування Церкви, як частину державного апарату СРСР¹⁶¹.

Однак в червні 1953 року Берія був арештований та засуджений до страти через звинувачення у державній зраді. Вирок було виконано 23 грудня цього ж року. До влади приходять Микита Хрущов (1-ий секретар ЦК КПРС)¹⁶², який ще в період сталінського правління проводив активну атеїстичну політику. Він також продовжує курс на лібералізацію радянського суспільства – засуджує тоталітарне правління Сталіна, амністує репресованих в роки «Великого Терору», відбувається часткова демократизація суспільства¹⁶³. Голова РСРПЦ, Григорій Карпов, також намагався розширити права та свободи РПЦ, як частину цих змін. Подавши на розгляд ЦК ВКП(б) проект про розширення його прав (розглядати релігійні питання на рівні голови РСРПЦ, без дозволу на це ЦК)¹⁶⁴. Свою позицію Карпов аргументував тим, що краще мати під контролем релігійні

¹⁵⁸ Дацько І. –Горяча М. (ред.), *Йосиф Сліпий. Спомини*, 201.

¹⁵⁹ Там само, 202.

¹⁶⁰ Там само, 203.

¹⁶¹ Шкаровский М., *Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве*, 348.

¹⁶² Герей В., *Лаврентій Берія: арешт і розстріл*.

¹⁶³ Хрущовська «Відлига» (1953-1964 рр.) // <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1953-1964/> (5.10.2019).

¹⁶⁴ Шкаровский М., *Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве*, 348.

спільноти, ніж вони займалися підпільною діяльністю, що підривало б авторитет влади¹⁶⁵. Однак зміцнивши свою владу, Микита Хрущов, та маючи велику підтримку від відділу пропаганди та науки ЦК, «стає на сторону» розвитку антирелігійної пропаганди.

Відтак релігійна політика «Відлиги» знову набуває ворожого характеру – атеїстична пропаганда почала посилюватись, репресії щодо духовенства та вірних відновились. Хрущов та його уряд наголошували на повернення до ленінської ідеології про ідеальне суспільство, в якому не було місця для релігії¹⁶⁶. 7 липня 1954 року відбувається черговий з'їзд ЦК КПРС, на якому було прийнято постанову *«Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення»*, в якій йшлося про те, що представники релігійних культур залучали багато громадян до «звершень літургійних обрядів»¹⁶⁷. Це викликало невдоволення у влади, і тому вони виступили на з'їзді із закликами до інтенсивнішої антирелігійної пропаганди у соціальному житті народу¹⁶⁸. Ще однією постановою, яка була прийнята пізніше – 10 листопада цього ж року, стала поправка *«Про недоліки в науково-атеїстичній пропаганді серед населення»*, у якій по суті йшлося про те ж, що у липневому варіанті¹⁶⁹. Попри прийняття цих постанов, влада не йде дорогою своїх попередників – не відбувається фізичних знищень, ув'язнень на підставі релігійної приналежності. Навпаки, влада також засуджувала відкриті образи та розправи над представниками духовенства¹⁷⁰.

Атеїстична політика Хрущова набирає зовсім іншого характеру – на зміну фізичному знищенню приходять влада пропонує розвивати антирелігійну освіту. У всіх вищих навчальних закладах до предметів для обов'язкового вивчення внесли *«науковий атеїзм»*¹⁷¹. В порівнянні з попередниками Хрущова, в яких

¹⁶⁵ Шкаровский М., *Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве*, 349.

¹⁶⁶ Там само, 349.

¹⁶⁷ Поспеловский Д., *Русская православная церковь в XX веке*, 280.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Дементьев А., *Хрущёвская антирелигиозная кампания* // [HTTP://WWW.FONDSP.ORG/NEWS/READ/ARTICLE/367981](http://www.fondsp.org/news/read/article/367981) (5.10.2019).

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ *Власть и Церковь 1945-1964* // [HTTP://LENDVAI.ORTHODOXIA.ORG/2015/07/15/VLAST-I-CERKOV-1945-1964/](http://lendvai.orthodoxia.org/2015/07/15/vlast-i-cerkov-1945-1964/) (5.10.2019).

антирелігійна пропаганда була лише на рівні висміювання та викривлення фактів про релігійних представників, це була певна новизна. Влада періоду «Відлиги» поставилась до цього більш науково та «серйозно» – на лекціях із «наукового атеїзму» студенти розглядали релігійні вчення крізь призму природничих наук. Такі вчення як, створення світу з нічого, виникнення людини, еволюції видів, «спростовували» та «доводили» те, що всі релігійні практики та вірування – ніщо інше, як просте пояснення явищ, які первісні люди не могли колись досягнути розумом¹⁷². Такі лекції проводились не тільки у закладах освіти – зустрічі на антирелігійну тематику активно проводились також серед робітничого класу УРСР. В Українській РСР організацією цих лекцій займалось товариство «Знання», яке було створено ще у 1947 році на зміну Спілці воєвничих безбожників¹⁷³. До прикладу, в Полтавській області протягом одного року після реформи було проведено більше 3 тисяч таких лекцій¹⁷⁴, у Львівській – більше 2000¹⁷⁵. До 1958 року їхня кількість зростає майже до 5 тисяч (тільки Львівська область)¹⁷⁶.

Загалом, подаючи загальний релігієзнавчий матеріал, лектори ставили за мету заперечити чи спростувати по-науковому те чи інше вірування¹⁷⁷. На таких зустрічах лектори демонстрували повнометражні та короткометражні фільми на атеїстичну тематику; включали промови антицерковних активістів; показували карикатури на священників, чи інших представників служителів культури; представляли нові видання антирелігійної літератури¹⁷⁸. Кожного року кількість таких матеріалів лише збільшувалась. У навчальних та позашкільних закладах,

¹⁷² Тєвікова О., *АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА У ЗАКЛАДАХ КУЛЬТУРИ УРСР У 1953-1964 РОКАХ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)* // http://www.cerkva.pl.ua/index.php?view=orthodox_article&id_orth=99&date=2011-07&ikl=18&id_cat=63&nm=%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%96 (05.10.2019).

¹⁷³ Шліхта Н., *ОСНОВНІ ФОРМИ І МЕТОДИ АТЕЇСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР НАПРИКІНЦІ 50-Х – НА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ* // *НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»* 14 (1999) 84.

¹⁷⁴ Тєвікова О., *АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА У ЗАКЛАДАХ КУЛЬТУРИ УРСР У 1953-1964 РОКАХ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)*.

¹⁷⁵ Тєвікова О., *ФОРМИ ТА МЕТОДИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ БОРотьБИ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (1953-1964 РР.)* // [HTTP://WWW.KYIVMU.EDU.UA/VMV/V/08/TEVIKOVA.HTM](http://www.kyivmu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm) (5.10.2019).

¹⁷⁶ ТАМ САМО.

¹⁷⁷ Лєбєдєв В., *ВІД ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВНОГО АТЕЇЗМУ ДО РЕЛІГІЇ ТА РЕЛІГІЄЗНАВЧОЇ ОСВІТИ* // *ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВ* 2 (2014) 26.

¹⁷⁸ Тєвікова О., *ФОРМИ ТА МЕТОДИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ БОРотьБИ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (1953-1964 РР.)*.

на факультативах із художньої самодіяльності (малювання, спів, театральний гурток) тематично повинні були бути спрямовані на відверте висміювання і критику релігії¹⁷⁹. Одним із «найбільших» та «найвагоміших» аргументів радянської влади у тому, що Бога не існує, стала подія 12 квітня 1961 року – перший політ людини у космос. Після того, як вчені «довели», що на небі «нікого немає», у атеїстичної наукової діяльності СРСР «відкрилося друге дихання» – з’являються нові «докази» неправдивості будь-якого релігійного вірування¹⁸⁰.

Для того, щоб повністю викоринити «релігійні пережитки», радянська влада вирішує також зробити альтернативу релігійно-літургійним обрядам різних конфесій та вірувань. Новою універсальною «релігією» мав стати культ соціалізму, де не було жодної прив’язаності до почитання Бога та святих¹⁸¹. Нові свята були пов’язані з провідниками комунізму, працею та соціалізмом. 1959 року почалась кампанія під назвою «за нові обряди», метою якої стало напрацювання та встановлення нових ідеологічних соціалістичних свят. Головно, вони повинні були витіснити та відмежувати громадян СРСР від релігійно-обрядового життя¹⁸². Утворювались нові свята, ідеї яких мали в собі антирелігійне вчення більшовиків – «День серпа і молота», «Вечори робітничої слави», «День трудящих»¹⁸³. Цікаво, що суть таких свят переважно була в тому, щоб наголосити на важливості колективної праці на благо радянського суспільства. Період десталінізації передбачав великий економічний зріст саме завдяки відновленню та розширенню виробничих індустріальних проектів. Однак, такі зміни часто були невдалими. Тому це стало, як не парадоксально, однією з найбільших причин розгортання атеїстичної політики. Священнослужителі, на думку більшовиків, не приносили ніякої користі

¹⁷⁹ Тєвікова О., *ФОРМИ ТА МЕТОДИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ БОРОТЬБИ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (1953-1964 РР.)*.

¹⁸⁰ Шліхта Н., *ВСІ ЄПІСКОПИ В СРСР БУЛИ ЗМУШЕНІ СПІВПРАЦЮВАТИ З КДБ* //

<https://ua.censor.net.ua/resonance/401484/vsi-epyskopy-v-srsr-buly-zmusheni-spi-pratsyuvaty-z-kd-b-istoriyk-tserkvy-natalya-shlyhta> (5.10. 2019).

¹⁸¹ Каганов Ю., *РАДЯНСЬКІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. // НАУКОВІ ПРАЦІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ*, 36 (2013) 186.

¹⁸² Там само. 187.

¹⁸³ Субтельний О., *Україна. Історія*, Київ 1991, 440.

радянському суспільству, бо не працювали на заводах, колгоспах та інших державних закладах, які мали приносити зріст у економіці.

Ще одним важливим методом поширення антирелігійної пропаганди в УРСР стають ЗМІ. Радянська влада, маючи контроль над всіма видами ЗМІ в державі, ставить антирелігійну пропаганду на чільне місце у поширенні інформації серед населення. Як вже згадувалось, особливого значення у поширенні антирелігійних матеріалів досягнув кінематограф. Як і в соціальному житті Радянського суспільства, антирелігійне кіно знімалось у різних напрямках та жанрах – від науково-популярного до художнього. В таких фільмах, як і в навчальному процесі намагались науково пояснити відсутність будь-якої вищої сили, або просто висміяти служителів культу. Для перегляду таких відео, організовувались кінолекторії – місця де показували фільми, які продовжувались лекціями, найчастіше на антирелігійну тему¹⁸⁴. Переважно це відбувалось у домах культури, заводах, державних установах. Де ж не було не було можливості зробити такі осередки, приїжджала *агітмашина*¹⁸⁵ – автомобіль, на якому приїжджали лектори з мобільним проектором¹⁸⁶. Це уможливлювало проведення кіновечорів у будь-якому місці. За день одна така команда проводила 1-2 лекції¹⁸⁷.

Священнослужителі, в таких фільмах, були представлені, як «заробітчани», головною метою яких було заробляння грошей на бідному народові, який жертвує останнє «на церкву». І все це – під видом релігійних практик та служінь¹⁸⁸. Приписували їм також схильність до розпусного способу життя – алкоголізм, неприйнятні стосунки із жінками¹⁸⁹. Також були відомі випадки свідчень «колишніх семінаристів», які нібито доводили вищесказані

¹⁸⁴ Маринченко Г., *Антирелігійна пропаганда засобами кіно та радіо за часів Хрущовської відлиги (за матеріалами південних областей УРСР)* // *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського* 3.35 (2013) 143.

¹⁸⁵ Див. рис. № 5.

¹⁸⁶ Маринченко Г., *Антирелігійна пропаганда засобами кіно та радіо за часів Хрущовської відлиги (за матеріалами південних областей УРСР)*, 143.

¹⁸⁷ Там само, 144.

¹⁸⁸ *От тьмы к свету* [документальний фільм], ССРСР: 1961.

¹⁸⁹ Там само.

слова. Ці свідчення, як вони казали, базувались на побаченому у семінарії¹⁹⁰. В загальному, в таких кінострічках, релігію представляли, як щось неприродне для людини, вона була виявом слабкості людини, яка замість того, щоб взяти контроль над життям у свої руки, покладає надію на якісь невидимі сили¹⁹¹. Тільки протягом 1963 року було знято 70 повнометражних фільмів на цю тематику¹⁹².

Як і у випадку з кіно, радіопропаганда також мала великий вплив у антирелігійній політиці більшовиків. По всіх радіоканалах УРСР, які контролювались владою, щотижня велись програми на різні антирелігійні теми. Вони відбувались у форматі бесід, переважно у вечірній час, що показує те, наскільки буденною стала антирелігійна пропаганда в СРСР. До прикладу, ці бесіди мали такі назви: *«Як я порвав із релігією»*, *«Мораль комуністична і мораль релігійна»*, *«Не в богові сила, а в людині»* та багато інших¹⁹³. Також така пропаганда особливо поширювалась через радіовузли у українських колгоспах. В програмі були також розмови на атеїстичну тематику; представлення наукових досліджень, які базувались на спростуванні релігійних вірувань; та звичайне висміювання служителів культу у формі віршів, приказок, оповідань¹⁹⁴.

Ще однією формою поширення пропаганди стала преса. Як і решту ЗМІ, друковані видання працювали у різних напрямках – від науково-публіцистичних статей до сатиричних оповідань. Після з'їзду ЦК КПРС 1954 року, після прийняття постанови *«про посилення антирелігійної пропаганди»* такі статті все частіше набирають антирелігійного характеру¹⁹⁵. Священнослужителів описують ознаками «зрадників народу» – нібито через їхнє служіння громадяни

¹⁹⁰ *ОТ ТЬМЫ К СВЕТУ*.

¹⁹¹ Воронин В. (режисер), *ИСПОВЕДЬ* [кінострічка], ССРСР: Одесская киностудия художественных фильмов 1962.

¹⁹² Лебедєв В., «Від політики державного атеїзму до релігії та релігійнознавчої освіти», 25.

¹⁹³ Маринченко Г., *АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА ЗАСОБАМИ КІНО ТА РАДІО ЗА ЧАСІВ ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПІВДЕННИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР)*, 144.

¹⁹⁴ ТАМ САМО.

¹⁹⁵ Грибенік М., *АТЕЇСТИЧНА ПРОПАГАНДА В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1954-64-х рр.)* // *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського* 3.35 (2013) 274.

СРСР отримують фізичні, моральні та матеріальні збитки. Прикладом таких газет є «Південна правда» і «Чорноморська комуна»¹⁹⁶.

Дуже відомим сатиричним виданням періоду «Відлиги» в УРСР став журнал «Перець». Сам Микита Хрущов говорив про «важливість» сатиричного висміювання «недоліків» народу. До цих недоліків він відносив також і релігійні вірування¹⁹⁷. Починаючи з випусків 1953 року, антирелігійна тематика на сторінках журналу кожного року збільшується – якщо у 1953 році таких публікацій було всього лиш дві, то у 1962 році така кількість зросла до 57-ми¹⁹⁸. Характер статей був спрямований на гостре висміювання священнослужителів, Бога та «прихильників» літургійного життя та обрядів. Це представлялось найчастіше у формі карикатур, сатиричних оповідань та віршів¹⁹⁹. До числа тих, хто потрапив до кола предметів висміювання та гоніння потрапили представники всіх конфесій, які існували на той час в УРСР – православні, католики, протестанти²⁰⁰.

Ще одним журналом, який створений з метою поширення атеїстичної пропаганди, був «Войовничий атеїст» (1957 року). Він поширювався лише в УРСР. Щороку його тираж збільшувався – до 1963 року він становив більше 53 000 примірників. Тематикою журналу було: виставлення священнослужителів «дармоїдами», «аморальними» особами, що «доводилось» представленням різних неправдивих фактів; «спростовувались» релігійні чуда, за допомогою наукових доказів та свідчень²⁰¹.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що методи антирелігійної пропаганди періоду правління Хрущова відрізнялись від Сталінських. Вони не

¹⁹⁶ Грибенік М., *АТЕЇСТИЧНА ПРОПАГАНДА В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1954-64-Х РР.)*, 274.

¹⁹⁷ Домановський А., *АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ» В 1953-1964 РР.: ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ БАЗ ДАНИХ*, опубліковано : 3 ТРАВНЯ 2016, [HTTPS://WWW.YOUTUBE.COM/WATCH?V=LXnMYXGJM8A](https://www.youtube.com/watch?v=LXnMYXGJM8A), (5.10.2019).

¹⁹⁸ Гела О., *АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ» В 1953-1964 РР // HTTP://HI-PHI.ORG.UA/HISTORIANS.IN.UA/INDEX.PHP/EN/DOSLIDZHENNYA/1906-HELA-O-M-ANTYRELIHIINA-PROPAHANDA-NA-STORINKAKH-ZHURNALU-PERETS-V-1953-1964-RR-DOSVID-VYKORYSTANNIA-BAZ-DANYKH* (5.10.2019).

¹⁹⁹ ТАМ САМО.

²⁰⁰ ТАМ САМО.

²⁰¹ Шліхта Н., *ОСНОВНІ ФОРМИ І МЕТОДИ АТЕЇСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР НАПРИКІНЦІ 50-Х – НА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ*, 84.

несли характеру фізичного знищення, але набувають нового особливого забарвлення – у розвитку атеїстичної освіти, культури та мистецтва.

2.2 ВІДНОВЛЕННЯ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ ТА УТИСКІВ НА ПІДСТАВІ РЕЛІГІЙНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР

2.2.1 ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

Зважаючи на ситуацію, в якій опинилась СРСР після смерті Сталіна, можна зробити висновки, що період боротьби за владу був досить сприятливим для релігійних спільнот, зокрема РПЦ. У період боротьби за крісло генерального секретаря після смерті Сталіна, релігійна частина населення СРСР, і зокрема УРСР, переживає певне піднесення. Релігійне питання відійшло в сторону і це дало можливість розвиватись та розбудовувати свої структури після років сталінських репресій. Звичайно, що найпоширенішою Церквою в УРСР залишається єдина РПЦ, яка після ліквідації ГКЦ зміцнила свої позиції у всій УРСР. З початком «Відлиги» виникає велика потреба у збільшенні чисельності духовенства. Користуючись лояльним ставленням з боку влади, православні єпископи часто висвячували кандидатів без належної завершеної богословської освіти²⁰². Так лише 1955 року в УРСР було висвячено понад 70 єреїв та дияконів²⁰³. В порівнянні – у період 1949-1951 рр. було висвячено лише 25 осіб²⁰⁴.

Однак вже з остаточним утвердженням на своєму посту Микити Хрущова розпочинається нова хвиля атеїстичної пропаганди, яка підкріплюється черговими переслідуваннями²⁰⁵. У жовтні 1958 року, постановою ЦК КПРС *«Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»*, розпочинається «хрущовська» антирелігійна кампанія²⁰⁶. 28 листопада цього ж року вийшла ще одна постанова

²⁰² Шліхта Н., *ЦЕРКВА ТИХ, ХТО ВИЖИВ. РАДЯНСЬКА УКРАЇНА, СЕРЕДИНА 1940-Х – ПОЧАТОК 1970-Х РР.*, Харків 2011, 141.

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Там само, 140.

²⁰⁵ Там само, 51.

²⁰⁶ *ИСТОРИЯ ХРУЩЁВСКОЙ АНТИРЕЛИГИОЗНОЙ КАМПАНИИ* // [HTTP://PROPAGANDAHISTORY.RU/2136/OT-TMY-K-SVETU--SOVETSKIY-ANTIRELIGIOZNYI-FILM-1961-G/](http://PROPAGANDAHISTORY.RU/2136/OT-TMY-K-SVETU--SOVETSKIY-ANTIRELIGIOZNYI-FILM-1961-G/) (06.10.2019).

ЦК КПРС «Про заходи припинення паломництва щодо так званих “святих місць”», яка дозволяла владі притягати до відповідальності церковних служителів та паломників²⁰⁷. Комуністи також почали курс на контроль Православної Церкви із «середини». Представники влади намагалися обмежити кількість священнослужителів та єпископату²⁰⁸. Під тиском влади, на Синоді РПЦ, від 24 березня 1960 року, було прийняте рішення, за яким кандидатів на єрейські та архиєрейські хіротонії погоджували разом з Навчальним комітетом РСРПЦ²⁰⁹. 18 квітня наступного року відбувся Архиєрейський собор, на якому була прийнята постанова «Про управління Російської Православної Церкви»²¹⁰, за якою всі архиєреї втратили всі свої повноваження, як святителі – не мали права рукоположувати кандидатів без погодження на це Ради²¹¹. Щоб це «узаконити», влада робить наступні кроки – збільшує кількість Синоду, за рахунок нововисвячених єпископів, які були запропоновані владою. Вони мали прокомуністичні погляди, тому стали «інструментом» у руках більшовиків для знищення Церкви «із середини»²¹². Сам Микита Хрущов говорив про те, що у 1970 році суспільство побачить «останнього попа»²¹³.

На наступному Архиєрейському соборі РПЦ, який був скликаний за ініціативою ЦК у липні 1961 року²¹⁴, приймається новий парафіяльний устав, за яким у всіх парафіях повинна бути так звана «церковна двадцятка», тобто парафіяльна рада, яка складалась із 20 мирян, яких відповідно обирали за політичними критеріями²¹⁵. Найважливішим стало те, що священнослужителі не могли входити до цієї ради. А серед парафіян могли бути ті, кого призначив

²⁰⁷ Мицик Ю. – Бажан О. – Власов В., *Історія України. Навчальний посібник*. // [HTTP://WWW.EVK.NET.UA/BOOK/HISTORY/MITSYK_IU/PART22/2204.HTM](http://www.evk.net.ua/book/history/mitsyk_iu/part22/2204.htm) (6.10.2019).

²⁰⁸ Лагодич М., *Рада у справах РПЦ: історико-правовий огляд* // [HTTPS://FMYKOLA.IO.UA/S194544/RADA_U_SPRAVAH_RPC_ISTORIKO-PRAVOVIY_OGLYAD](https://fmykola.io.ua/s194544/rada_u_spravah_rpc_istoriko-pravoviy_oglyad) (15.10.2019).

²⁰⁹ Шліхта Н., *Церква тих, хто вижив.*, 141.

²¹⁰ *Реформа 1961 г. и усиление сергианцев* // [HTTP://WWW.E-READING.CLUB/CHAPTER.PHP/1015577/25/SHUBIN_-_SVOBODA_V_SSSR.HTML](http://www.e-reading.club/chapter.php/1015577/25/Shubin_-_Svoboda_v_SSSR.html) (15.10.2019).

²¹¹ Шліхта Н., *Церква тих, хто вижив.*, 142.

²¹² Шубин А., *Притеснення Русской Православной Церкви в 50-60-х гг. Советский конкордат* // [HTTP://WWW.SOVIETHISTORY.RU/SOVHIST/PRITESNENIYA-RUSSKOY-PRAVOSLAVNOY-CERKVI.HTML](http://www.soviet-history.ru/sovhist/pritesneniya-russkoj-pravoslavnoy-cerkvi.html) (16.10.2019).

²¹³ Ісаченко І., *Історія Христової Церкви в Україні*, Харків 2008, 342.

²¹⁴ Кравець С., *Архиєрейський собор Русской Православной Церкви 18 июля 1961 г.* // [HTTP://WWW.PRAAVENC.RU/TEXT/76504.HTML](http://www.praavenc.ru/text/76504.html) (05.11.2019).

²¹⁵ *Деяния Архиерейского Собора Русской Православной Церкви* // *Журнал Московской Патриархии* 8 (1961) 15.

уповноважений РСРПЦ по області. Це давало можливість повністю керувати громадою зсередини²¹⁶. Священики, будучи де-юре настоятелями храмів, де-факто стали «заручниками» влади²¹⁷. Практично вони ставали «найманими робітниками» у парафії, а «роботодавцями» ставали члени парафіяльної ради²¹⁸.

Крім заборони повноцінного адміністративного керування Церквою, відбувались заборони на проведення різних літургійних та обрядових звершень для священиків²¹⁹. Маючи в основі літургійне життя, Православна Церква не могла не звершувати ці таїнства та практики для своїх вірних, адже саме це є потрібним для спасіння²²⁰. У радянській Україні, як і у всьому Радянському Союзі, здійснення таких обрядів було викликом та «актом громадянської мужності»²²¹ для тих, хто дійсно відстоював свою віру та не піддавався на провокації та заохочення влади до зречення віри²²². Зі спогадів Ярослави Дацишин, дружини священика Михайла Дацишина²²³, який сповнював своє служіння на Західній Україні, яскраво видно яким було це служіння – тайну Хрещення, до прикладу проводили в домах, а не в храмі; із метрикальними книгами потрібно було бути дуже обережним – щоб їх ніхто не знайшов із представників влади²²⁴. В книгах записи робились переважно фальшиві, що практично унеможливлювало владі знайти справжню сім'ю, яка хрестила дитину²²⁵. Такою діяльністю переважно займались «воз'єднані» священики, яких після «псевдособору» відсиляли у регіони, де не було унійної церкви, і навпаки – православних священиків із східних областей у Західну Україну. Однак така «міграція» не принесла потрібного для влади ефекту – колишні греко-католицькі священнослужителі зуміли служити та звершувати літургійні благочинства в

²¹⁶ Андрухів І., Початок “нової” антирелігійної кампанії в 1961 році та її наслідки // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені короля Данила Галицького 4 (2011) 21.

²¹⁷ Лагодич М., Рада у справах РПЦ: історико-правовий огляд.

²¹⁸ Ісиченко І., Історія Христової Церкви в Україні, 343.

²¹⁹ Последний “шторм неба”. Антицерковная политика Хрущёва // http://vestnik.yspu.org/releases/uchenu_e_praktikam/9/ (20.10.2019).

²²⁰ Шліхта Н., Церква тих, хто вижив, 172.

²²¹ Шкаровский М., Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве, 20.

²²² Шліхта Н., Церква тих, хто вижив, 173.

²²³ Там само.

²²⁴ Шліхта Н., Церква тих, хто вижив, 174.

²²⁵ Там само, 175.

умовах постійного нагляду, а православні священики попали під «вплив» віруючого західноукраїнського населення і «піддалися» до, певної міри, українізації²²⁶.

На відміну від часів Сталіна, комуністи періоду «Відлиги», не займаються фізичним знищенням, а радше юридичним – наприклад, великі податки для монастирів (200 карбованців за кг вироблених у монастирі свічок²²⁷), майже цілковита націоналізація їхніх земель та високу орендну плату за ту територію, що залишилась довели до того, що в період 1956-1964 рр. кількість монастирів зменшилась від 41 до 9²²⁸. Така ж доля чекала на семінарії – з трьох семінарій в УРСР залишилась лише Одеська (Луцька та Київська – зачинені)²²⁹. Щодо парафій, то лише за 1960-61 рр. з реєстрації було знято близько 900 громад²³⁰. За постановою Ради Міністрів від 16 березня 1961 року («Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу»), майно тих громад, які знімалися з реєстрації, ставало власністю держави. В залежності від того, наскільки цінне (історично чи фінансово) воно направлялось в органи місцевого значення, а звідти у музеї (мистецькі предмети); в пункти прийому цінностей (церковна утвар із дорогоцінних металів, меблі); в зареєстровані громади (тут мова про ікони та священичий одяг – предмети, які часто не мали ніякої матеріальної цінності)²³¹.

На релігійні громади, які залишились у реєстрі, були накладені великі податки і зростав ризик бути притягненим до кримінальної чи адміністративної відповідальності²³². Для того, щоб відмежувати вірян від активної участі у житті церкви, також було затверджено оподаткування за будь-яку працю у церковній

²²⁶ Шліхта Н., *Всі єпископи в СРСР були змушені співпрацювати з КДБ*.

²²⁷ Литвин К. (ред), *Законодавство про релігійні культу*, Київ 1973, 123.

²²⁸ Див. ДОДАТОК № 5.

²²⁹ Василик В., *Гонения п'ятидесятих и шестидесятих годов* // [HTTP://WWW.PRAVOSLAVIE.RU/37840.HTML](http://www.pravoslavie.ru/37840.html) (6.10. 2019).

²³⁰ Див. ДОДАТОК № 6.

²³¹ Литвин К. (ред), *Законодавство про релігійні культу*, 128.

²³² Шліхта Н., *Церква тих, хто вижив*, 54.

структурі²³³. В цей список потрапили: дяки, катехити, викладачі духовних закладів, регенти, тощо²³⁴.

16 січня 1961 року Рада Міністрів СРСР приймає секретний наказ «Про посилення контролю за діяльністю церкви». Цей документ передбачав скасування всі законодавства про державно-церковні стосунки, які були прийняті в період від Другої світової війни до початку правління Хрущова²³⁵. Права та свободи священнослужителів обмежуються практично на всіх рівнях, а особливо у фінансовому аспекті – повна заборона брати участь у будь-якому управлінні парафіяльним життям громади(адміністративному, фінансовому, господарчому); ліквідація будь-яких пілг для релігійних громад та збільшення податків; обмеження всіх можливих добродійних діяльностей церкви. Це все, на думку більшовиків, мало підірвати авторитет священнослужителів серед населення²³⁶.

Релігійна політика більшовиків, по суті повертається до своїх «витоків» – 16 березня цього ж року відновлюється закон «Про релігійні об'єднання» (від 1929 року). За ним більшовики розпочинають нову хвилю антирелігійної кампанії. Як і в 20-30-х роках ХХ ст., заборонялись паломництва, благодійні заходи, релігійні та літургійні заходи поза храмом, заборонялись дзвони²³⁷. Церковні приміщення вилучались під приводом того, що потрібно було приміщення під лікарні, школи, народні доми, гуртожитки та інше²³⁸. Податки ставали дедалі вищі (сягали 81%)²³⁹, та поширювались на такі речі, як свічки, евхаристійне вино, проведення треб (хрещення, вінчання, похорони, тощо)²⁴⁰.

Цього ж року відбувається кампанія зі знищення «пережитків релігійного культу». Це були речі, які, на думку влади, були встановлені через занадто великий релігійний фанатизм – придорожні хрести та каплиці. До прикладу,

²³³ Литвин К. (ред), *ЗАКОНОДАВСТВО ПРО РЕЛІГІЙНІ КУЛЬТИ*, 126

²³⁴ ТАМ САМО, 127.

²³⁵ Ісиченко І., *ІСТОРІЯ ХРИСТОВОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ*, 342.

²³⁶ ТАМ САМО.

²³⁷ ТАМ САМО, 343.

²³⁸ Андрухів І., *ПОЧАТОК “НОВОЇ” АНТИРЕЛІГІЙНОЇ КАМПАНІЇ В 1961 РОЦІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ*, 21.

²³⁹ Ісиченко І., *ІСТОРІЯ ХРИСТОВОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ*, 343.

²⁴⁰ Андрухів І., *ПОЧАТОК “НОВОЇ” АНТИРЕЛІГІЙНОЇ КАМПАНІЇ В 1961 РОЦІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ*, 21.

лише у Станіславській області протягом 6 місяців було розібрано 890 хрестів та 93 каплички²⁴¹. Також, варто зазначити, зносились пам'ятки не тільки релігійного характеру, але й національно-історичного – пам'ятники до 950-ліття хрещення Русі, полеглим борцям за волю України²⁴².

Також в законі від 16 березня 1961 року, Рада міністрів СРСР дає розпорядження про те, щоб у кожній області уповноважений РСРПЦ ухвалив постанови «про розгортання широкомасштабних наступів на релігію та конфесійні об'єднання з метою нівелювання їх впливу на населення»²⁴³. За цими постановами в кожній області мало бути напрацьовано план того, як мало відбуватись витіснення священнослужителів із парафіяльного життя, націоналізація церковного майна та взяття його під тотальний контроль. За цими рішеннями було погоджено, що до церковного майна могло належати лише те, що є в межах парафіяльного подвір'я²⁴⁴. І до того ж це право отримували лише ті, хто мав офіційний дозвіл, тобто був зареєстрований. Майно незареєстрованих, чи знятих з реєстрації, громад, автоматично відходило до місцевих рад²⁴⁵.

Також варто згадати про процес зняття з реєстрації існуючих парафій. Такі парафії могли бути ліквідовані, наприклад, через «аварійність» будівлі Церкви, відсутність священнослужителя, несвоєчасні виплати податків та інших платежів²⁴⁶. Щодо зняття з реєстрації священнослужителя, то воно могло відбутись, якщо священник порушував чинне законодавство щодо свого служіння – охрестив, повінчав, похоронив, чи зробив якесь інше священнодіяння без виразного погодження чи запису у реєстраційну книгу парафії²⁴⁷.

²⁴¹ Андрухів І., Початок «Нової» антирелігійної кампанії в 1961 році та її наслідки, 22.

²⁴² Там само.

²⁴³ Андрухів І. – Калюжний Р. – Шевченко А., Політика радянської влади у сфері релігії у Західній Україні у першій половині 60-х рр. XX ст. // Юридичний Вісник 3(2011) 20.

²⁴⁴ Там само.

²⁴⁵ Андрухів І., Початок «Нової» антирелігійної кампанії в 1961 році та її наслідки, 20.

²⁴⁶ Андрухів І. – Калюжний Р. – Шевченко А., Політика радянської влади у сфері релігії у Західній Україні у першій половині 60-х рр. XX ст., 21.

²⁴⁷ Андрухів І., Початок «Нової» антирелігійної кампанії в 1961 році та її наслідки, 21.

2.2.2 КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Щодо католицького населення, УРСР, то фактично діяло дві Церкви – РКЦ та ГКЦ. Однак офіційною та дозволеною була лише перша. ГКЦ, після ліквідації на Львівському псевдо-соборі (1946) та ліквідації на Закарпатті (1949), діяла лише підпільно. Після цих подій, багато унійних священнослужителів перейшло у православ'я. Ті ж, що не підписали перехід, були або репресовані (фізично знищені або ув'язненні), або далі служили в умовах заборони.

В період відлиги, коли в умовах десталінізації, відбувалась всесоюзна амністія, також закінчувались терміни ув'язнення греко-католицького духовенства, які розпочались ще за правління Сталіна. Це стало досить великою проблемою для радянської влади. За даними доповідного листа (від 10 грудня 1956 р.) уповноваженого РСРПЦ по УРСР Корчового «*Про настрої і діяльність невоzz'єданого уніатського духовенства в західних областях УРСР*» у західні області УРСР повернулось 267 священників²⁴⁸, з яких лише 14 «воzz'єдались» із православною Церквою²⁴⁹. Інші, відповідно, долучились до підпільного руху. У січні наступного року на розгляд Центрального Комітету Комуністичної партії України (далі – ЦК КПУ) було винесено пропозиції щодо реагування влади на діяльність унійних священників²⁵⁰. Однак бажаного результату воно не принесло – миряни колишніх греко-католицьких храмів та священники, які не попали під репресії, радо зустрічали засуджених та щиро надіялись на швидку легалізацію ГКЦ²⁵¹.

В умовах підпілля, унійне духовенство намагалось таємно провадити духовний супровід вірних – створювали осередки, де проводили катехизації для молоді; служили Божественні літургії в квартирах, найчастіше вночі²⁵². Проблемою для підпільної ГКЦ залишалось питання управління Церквою – адже майже увесь єпископат, на чолі із главою – митрополитом Йосифом Сліпим, був

²⁴⁸ Див. ДОДАТОК № 7.

²⁴⁹ ТАМ САМО.

²⁵⁰ СЕРГІЙЧУК В., *НЕСКОРЕНА ЦЕРКВА*, 234.

²⁵¹ БАЖАН О., *УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УМОВАХ ХРУЩОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ”* // [HTTP://WWW.CERKVA.OD.UA/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8/73-----](http://www.cerkva.od.ua/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8/73-----) (29.10.2019).

²⁵² БАЖАН О., *УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УМОВАХ ХРУЩОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ”*.

засуджений до відбування покарання у концтаборах СРСР. До 1960 року на територію України повернулось лише 2 єпископа – Іван Лятишевський і Миколай Чарнецький. Останній за 2 роки висвятив близько 50 священників і майже 300 прийняв із РПЦ²⁵³.

Великого значення у підтримці підпільного духовенства ГКЦ відіграло звільнення митрополита Йосифа Сліпого з ув'язнення. Головну «роль» у цьому зіграли папа Римський Іван XXIII та президент США Джон Кеннеді. Початком процесу звільнення митрополита стало інтерв'ю американського журналіста Нормана Казенса з Микитою Хрущовим²⁵⁴, в ході якого було заторкнено не тільки політичні, а й релігійні питання – зокрема і про Йосифа Сліпого²⁵⁵. Із запевнень Казенса, звільнення митрополита є важливим для папи Івана XXIII для забезпечення гідної та безпечної старості для Сліпого²⁵⁶. Для Хрущова, це звільнення перш за все означало можливість швидкого врегулювання «Карибської кризи»²⁵⁷, адже в розв'язку цієї проблеми долучився також і Римський Архиєрей. Попри слабке здоров'я митрополита, влада все ще бачила в ньому особу, яка може загрожувати становленню ідеального комуністичного суспільства своїми антирадянськими поглядами. Тому найважливішою умовою у звільненні Сліпого стає неповернення у Радянський Союз²⁵⁸ та будь-яка критика дій більшовицької влади²⁵⁹. Тільки за таким «сценарієм» Хрущов погоджується на звільнення митрополита, яке відбувається у січні 1963 року²⁶⁰. Однак владика, як глава ГКЦ, бажав залишитись в Україні для опіки своїх вірних та священнослужителів, які звершували своє служіння в умовах підпілля²⁶¹.

²⁵³ Дідух Т., Політика радянської влади щодо греко-католицької церкви в УРСР у період «Десталінізації» (1953-1959 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка 2 (2010) 193.

²⁵⁴ - 14 грудня 1962 року.

²⁵⁵ Дацько І. – Горяча М. (ред.), *Йосиф Сліпий. Спомини*, 536.

²⁵⁶ Там само, 537.

²⁵⁷ - конфлікт між СРСР та США, щодо встановлених радянських ракет на Кубі.

²⁵⁸ Мороз В., *Любов до природи: маловідоме захоплення патріарха Йосифа Сліпого* // https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/events_people/68462/ (27.10.2019).

²⁵⁹ Мороз В., *Йосиф Сліпий “Поставте собі питання: що про вас одного дня скаже історія”* // <http://tyzhden.ua/history/185683> (27.10.2019).

²⁶⁰ Дацько І. – Горяча М. (ред.), *Йосиф Сліпий. Спомини*, 550.

²⁶¹ *Йосиф Сліпий (1892-1984)* // <https://risu.org.ua/ua/index/reference/persons/~%D0%99/45677/> (5.10.2019.)

Однак отримавши категоричну відмову від вищого керівництва, все таки погоджується на виїзд з СРСР. Але щоб зберегти та зміцнити ієрархію підпільної ГКЦ, 4 січня 1963 року Сліпий таємно хіротонізує о. Василя Величковського у номері готелю «Москва» та призначає його головою ГКЦ в УРСР²⁶². Опісля він вирушає до Риму, де приймає участь у II Ватиканському соборі²⁶³. Там його визнали «живим мучеником за віру» голос якого «промовляв на весь світ»²⁶⁴. Перебуваючи поза межами СРСР, митрополит активно працює в діаспорі, що дає чималу підтримку і підпільній Церкві в Україні: у 1963 р. в Римі створює Український католицький університет, який також функціонує в Аргентині, Великобританії та Америці; будує собор Святої Софії; знову починають працювати такі видання, як «Богослов'я», «Дзвони» та «Нива»²⁶⁵; відновлює роботу синоду єпископів ГКЦ²⁶⁶.

Щодо римо-католицької частини населення УРСР, то вона не зазнала таких гонінь, як це було з ГКЦ. Маючи велику підтримку від Апостольської столиці, Римо-Католицька Церква зуміла проводити релігійну діяльність в умовах антирелігійної політики більшовиків. Так само, як і греко-католицьке духовенство, латинники сповняли своє служіння часто таємно, але й ішли на певні поступки з владою – скорочення літургії, інші літургійні благочинства були локалізовані на рівні храму²⁶⁷. Духовенство РКЦ було особливо настроєне проти православних – закликали вірних не переходити до них, а особливо засуджувало тих греко-католиків, які «підписали» православ'я²⁶⁸.

21-22 листопада 1960 року в Києві відбулось засідання ЦК КПУ, на якому було прийнято рішення про певні обмеження римо-католицького духовенства.

²⁶² Дацько І. – Горяча М. (ред.), *Йосиф Сліпий. Спомини*, 227.

²⁶³ Див. рис. № 6.

²⁶⁴ Липовецький С., *ПАТРИАРХ, ВИЗНАНИЙ НАРОДОМ, НЕ ВИЗНАНИЙ ВАТИКАНОМ*, 18 лютого 2012 // *Історична правда* <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/18/73821/> (27.10.2019).

²⁶⁵ *Йосиф Сліпий (1892-1984)*.

²⁶⁶ Мороз В., *Йосиф Сліпий "Поставте собі питання: що про вас одного дня скаже історія"*.

²⁶⁷ Бондарчук П. – Даниленко В., *Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років)* // *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського* 3.34 (2013) 161.

²⁶⁸ Дідух Т., *Стан РКЦ на Тернопільщині у контексті антирелігійної політики радянської влади 1957-1964 рр.* // <https://www.religion.in.ua/main/history/27288-stan-rimo-katolickoyi-cerkvi-na-ternopilshhyni-u-konteksti-antireligijnoyi-politiki-radyanskoji-vladi-1957-1964-rr.html> (27.10.2019).

Тепер на одну парафію реєструвався лише один священик, який не мав права «обслуговувати» інші парафії де не було священнослужителя (за особливим дозволом влади – раз на 3 місяці міг провести богослужіння); у випадку смерті отця, на його місце не реєстрували нікого²⁶⁹. Відповідно до постанови ЦК, до 1963 було знято з реєстрації близько 2900 храмових споруд (церков, капличок, молитовних домів)²⁷⁰. Однак попри обмеження та контроль, рівень духовності населення не зменшився – кількість прихожан і прибутку РКЦ лише збільшувалась²⁷¹.

2.2.3 ПРОТЕСТАНТСЬКІ ЦЕРКВИ ТА ІНШІ РЕЛІГІЙНІ МЕНШИНИ УРСР

З початком 1960-х років, влада почала активний наступ на представників протестантських церков, верхівка яких, була в цей період особливо послаблена.

Причиною цього став розкол у Церкві євангельських християн-баптистів (далі – ЄХБ) після прийняття нового статуту цієї Церкви від грудня 1959 р. Всесоюзна Рада ЄХБ. За цим документом права та свободи ЄХБ суттєво зменшувались – заборона релігійної пропаганди, особливо серед молоді; відвідування богослужінь та хрещення дітей до 18 років²⁷²; заборона місійної діяльності²⁷³. Ті громади віруючих, які відмовлялись приймати цей статут, влада не реєструвала, що призвело до розгортання підпільної діяльності. Від 1962 до 1964 року кількість таких громад зросла від 90 до 360²⁷⁴.

Схожа ситуація склалась і в інших течій протестантизму – адвентистів сьомого дня (далі - АСД) та п'ятдесятників. Так як і ЄХБ, ці Церкви також

²⁶⁹ Байдич В., *АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У 1958-1964 РР. І РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ* // https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/21694-antireligiuna-kampaniya-radyanskoji-vladi-u-1958-1964-rr-i-rimo-katolicka-cerkva-v-ukrayini.html (29.10.2019).

²⁷⁰ Байдич В., *АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У 1958-1964 РР. І РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ*.

²⁷¹ ТАМ САМО.

²⁷² Бондарчук П. –Даниленко В. *ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УРСР (СЕРЕДИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х РОКІВ)*, 161.

²⁷³ Бондарчук П., *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНІ АКТИ І ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ (СЕРЕДИНА 1950-Х – СЕРЕДИНА 1960-Х РОКІВ)* // *Україна ХХ ст.: КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА* 10 (2006) 175.

²⁷⁴ Бондарчук П. –Даниленко В., *ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УРСР (СЕРЕДИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х РОКІВ)*, 162.

займались підпільною діяльністю, але якщо таких громад АСД було лише 59, то християн-п'ятдесятників було понад 550 (станом на 1962 р.)²⁷⁵.

Окрім християнських протестантських Церков, в УРСР діяли також різні сектантські групи²⁷⁶, найбільшою з яких були свідки Єгови. Станом на 1960 р. кількість їхніх громад сягала більше 500. В Українській РСР їхня діяльність зосередилась найбільше у Закарпатті – 3-4 тисячі вірних із 7-ми загалом²⁷⁷.

Проаналізувавши методи та форми антирелігійної політики радянської влади періоду «Відлиги», можна зробити висновки, що на відміну від сталінського режиму, вона несла більш «гуманний» характер. Зменшилось число репресованих, однак з утвердженням Хрущова при владі відбулося розгортання нової хвилі атеїстичної кампанії. У порівнянні з політикою Великого Терору, релігійна політика влади періоду «Відлиги» дещо видозмінилась – фізичних репресій не відбувалось. Натомість ще більше закривались храми, монастирі та семінарії. На релігійні спільноти, духовенство накладались великі податки. У внутрішньому управлінні парафією, єпархією, Церквою проглядався тотальний контроль та нагляд з боку влади. Більшовики також ставлять великий акцент на атеїстичному вихованню. Цього комуністи намагаються досягти завдяки розвитку наукового атеїзму – за допомогою логічного та наукового пояснення явищ природи та побудови Всесвіту «спростовували» існування вищої сили. Для досягнення повної зневіри віруючого населення у релігії, більшовики представляють священнослужителів «дармоїдами», аморальними та розпусними людьми, прирівнюючи їх до злочинців. Відбувалось це як у характері висміювання, так і представленням неправдивих доказів та фактів. Для цього використовувались всі можливі засоби – ЗМІ, атеїстичні заходи на антирелігійну тематику, впровадження в освітню програму предметів з антирелігійним нахилом.

²⁷⁵ Бондарчук П. –Даниленко В., *ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УРСР (СЕРЕДИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х РОКІВ)*, 163.

²⁷⁶ Бондарчук П., *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНІ АКТИ І ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ (СЕРЕДИНА 1950-Х – СЕРЕДИНА 1960-Х РОКІВ)*, 175.

²⁷⁷ Бондарчук П. –Даниленко В., *ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УРСР (СЕРЕДИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х РОКІВ)*, 165.

Ситуація у всіх конфесіях СРСР була досить схожою. Всюди відбувалось закриття та зняття з реєстрації храмів, молитовних домів та священнослужителів. Найчисельніша Церква в Радянському Союзі, РПЦ, зазнала найбільших переслідувань та утиснень. В наслідок чисельних змін та правок у статутах , Церква все більше узалежнилась від держави.

Католицька Церква, будучи не такою чисельною та знаходячись під протекторатом Ватикану, не зазнала значних гонінь, а лише відбувалося зменшення числа парафій за рахунок зняття з реєстрацій. Греко-Католицька Церква, натомість, перебуваючи в підпіллі, була важко переслідувана, адже діяла «незаконно».

Протестантські церкви та секти потрапили у схожу ситуація, як і ГКЦ. Отримавши практично повну заборону на діяльність, вони звершували своє служіння у підпіллі.

РОЗДІЛ ІІІ

ОСОБЛИВОСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРІОДУ «ЗАСТОЮ» (1964-1985 РР.) НА ТЕРИТОРІЇ УРСР

Період «Застою», який розпочався після відходу від влади Микити Хрущова, охарактеризувався черговими змінами у житті Радянського Союзу. Як у політичній, економічній, соціальній сферах відбувались зміни в наслідок зміни влади, так і в релігійній політиці СРСР почалась нова «сторінка» у стосунках між владою та релігією. Як і в ситуації на початку 1950 років, ці стосунки відносно «потеплішали». Однак знову ж таки – фактично влада шукала все більше способів «демократично» та «законно» продовжувати курс на нівелювання релігійних спільнот у радянському суспільстві.

3.1 ЗМІНИ У ЦЕРКОВНО-ДЕРЖАВНИХ СТОСУНКАХ ПЕРІОДУ «ЗАСТОЮ»

Рішенням засідання ЦК КПРС 14 жовтня 1964 року Микита Хрущов склав свої повноваження Першого Секретаря. Для віруючого населення це стало особливим знаком «зверху» - народ говорив про те, що сама Богородиця взяла їх під свій Покров (14 жовтня – свято Покрову Пресвятої Богородиці)²⁷⁸. Яскраво вираженою зміною у стосунках з Церквою, стала постанова Президії Верховної Ради СРСР *«про деякі факти порушення соціалістичної законності стосовно віруючих»* (від січня 1965 року)²⁷⁹. Вона стала початком «покращення» стосунків між владою та Церквою. Для віруючого населення це стало також позитивним фактором, адже було оправдано та звільнено з ув'язнень²⁸⁰. За словами очільника РСРК Пузіна, від 1960 до 1964 року було ув'язнено понад 700 вірних та священнослужителів на підставі релігійної діяльності²⁸¹. Найбільше таких

²⁷⁸ Субботкин А., *За что пили генсек Брежнев и патриарх Пимен* // [HTTP://WWW.TATARNEWS.RU/ARTICLES/8018](http://www.tatarnews.ru/articles/8018) (12.11.2019).

²⁷⁹ Михайлова Н. – Иванченко С., *ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В СССР В 1950-1970 ГГ.* // *ВЕСТНИК МОСКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА МВД РОССИИ* 2 (2011) 157.

²⁸⁰ ТАМ САМО.

²⁸¹ Минжуренко А., *РАЗВИТОЙ СОЦИАЛИЗМ: ЗАСТОЙ В ПРАВОВОМ ПОЛОЖЕНИИ ДУХОВЕНСТВА* // [HTTP://WWW.RAPSINEWS.RU/PUBLICATIONS/20190611/300295960.HTML](http://www.rapsinews.ru/publications/20190611/300295960.html) (12.11.2019).

справ було порушено саме проти священників²⁸². Також припинились масові закриття храмів. Але водночас влада також не реєструвала нових парафій, як це було за попередників Брежнєва²⁸³.

Головними причинами ведення такої політики були зовнішні та внутрішні політичні мотиви. В першу чергу це було зміцнення своїх позицій серед західних країн²⁸⁴. Світові лідери часто критикували антирелігійну діяльність правителів Радянського Союзу, тому лібералізація у релігійній політиці була важливою у зміцненні зовнішньо-політичних стосунків СРСР²⁸⁵.

Крім встановлення свого авторитету на світовій арені, для влади також важливо було його ж зміцнення у внутрішньо-політичному житті Радянського Союзу. 1960-ті роки ознаменувалось хвилями дисидентських рухів по всій СРСР, що однозначно «підривало» владу більшовиків. Особливо в Радянському Союзі розвивалось релігійне дисидентство. Саме тому «потепління» у стосунках з Церквою могло дати представникам влади також певність у підтримці народу їхніх дій²⁸⁶.

Однак всі ці кроки до лібералізації церковно-державницьких стосунків також супроводжувались новою хвилею антирелігійної політики. Наступ на релігійні структури та спільноти влада намагається повністю «легалізувати». В порівнянні з Хрущовською церковною політикою, влада періоду «Застою» на початку свого правління змінює чинне законодавство щодо релігії. Ці зміни були для того, щоб «прикрити» протиправні дії влади у стосунку до Церкви²⁸⁷. Першим кроком до цього стає подія 8 грудня 1965 року – РСРПЦ та РСРК були реорганізовані у Раду у справах релігій (далі – РСР)²⁸⁸. Головою цього органу

²⁸² Минжуренко А., *РАЗВИТОЙ СОЦИАЛИЗМ: ЗАСТОЙ В ПРАВОВОМ ПОЛОЖЕНИИ ДУХОВЕНСТВА*.

²⁸³ НАРУШЕНИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ЗАКОННОСТИ ХРУЩЕВЫМ: ПРЕСЛЕДОВАНИЕ ЦЕРКВИ И ВЕРУЮЩИХ // [HTTPS://MAXPARK.COM/COMMUNITY/129/CONTENT/1409826](https://maxpark.com/community/129/content/1409826) (14.11.2019).

²⁸⁴ СУББОТКИН А., *ЗА ЧТО ПИЛИ ГЕНСЕК БРЕЖНЕВ И ПАТРИАРХ ПИМЕН*.

²⁸⁵ ЦЕШКОВСКИЙ В., *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В ЭПОХУ ПРАВЛЕНИЯ БРЕЖНЕВА* // [HTTP://HISTORY-MDA.RU/PUBL/3137_3137.HTML](http://history-mda.ru/publ/3137_3137.html) (12.11.2019).

²⁸⁶ ТАМ САМО..

²⁸⁷ БОНДАРЧУК П. – ДАНИЛЕНКО В. *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-Х-1980-Х РОКАХ І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ СТОСУНКІВ*. Київ 2010, 39.

²⁸⁸ СЛЕНСЬКИЙ В., *ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ: З ІСТОРІЇ ПЕРЕДКВІТНЕВОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ* // *ЛЮДИНА І СВІТ* 2 (1991) 8.

став Володимир Куроєдов²⁸⁹. 10 травня наступного року було погоджено «Положення про Раду в справах релігій»²⁹⁰. У ньому було представлено функції та права Ради²⁹¹. Цікавим є те, що такий орган вперше починає діяти не на основі секретних постанов та законів, а відкрито і законно²⁹². Новостворена Рада взяла на себе повноваження погодження всіх релігійних питань та рішень²⁹³.

26 березня 1966 року Президією Верховної Ради УРСР видається наказ «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу», за яким на порушників цієї постанови накладається штраф у вигляді 50 рублів²⁹⁴. Цією постановою, радянська влада зробила ще один крок до маргіналізації Церкви у радянському суспільстві²⁹⁵ - були заборонені будь-які зустрічі для дітей та молоді на релігійну тематику та звершення літургійних благочинств; накладення визначеного штрафу на священнослужителів за уникнення реєстрації релігійної громади²⁹⁶.

Також було передбачено кримінальну відповідальність за такі порушення, як «примусові» фінансові збірки на користь Церкви; розповсюдження різного роду «агітаційної» інформації серед вірних про релігію; проведення та організація релігійних заходів, які виходили за межі храму; повторні порушення релігійного законодавства, які каралась штрафом²⁹⁷. Крім духовенства та вірних, за цією постановою могли притягувати також і державних працівників – за відмову у працевлаштуванні, наданні пільг та звільненні з місця праці, на

²⁸⁹ Єленський В., *Держава і Церква в Україні: з історії передквітневого двадцятиліття*, 8.

²⁹⁰ Бондарчук П. – Даниленко В. *Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних стосунків*, 39.

²⁹¹ Там само.

²⁹² Михайлова Н. – Иванченко С. *Правовые основы деятельности Русской Православной Церкви в СССР в 1950-1970 гг.*, 157.

²⁹³ Лагодич М., *Рада у справах РПЦ: історико-правовий аналіз* //

https://fmykola1.io.ua/s90694/rada_u_spravah_rpc_istoriko-pravoviy_analiz (12.12.2019).

²⁹⁴ Бондарчук П. – Даниленко В. *Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних стосунків*, 40.

²⁹⁵ Минжуренко А., *Развитой социализм: застой в правовом положении духовенства*.

²⁹⁶ Бондарчук П. – Даниленко В. *Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних стосунків*, 40.

²⁹⁷ Там само.

підставі релігійної приналежності²⁹⁸. Однак в реальності «порушниками» переважно виступали лише представники релігії²⁹⁹.

1 квітня 1969 року Рада Міністрів УРСР видає постанову *«Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культу»* за якою виконкоми обласних та міських рад повинні зміцнити та посилити контроль над релігійними громадами. Місцева влада отримала за обов'язок наказ про систематичні перевірки віруючого населення. Об'єктом таких перевірок було дотримання та виконання законодавства про релігійні культу представниками духовенства та вірних³⁰⁰. Окрім цього було постановлено про ретельніше проведення реєстрації релігійних громад та вживання відповідних мір до тих, хто уникає її³⁰¹.

По суті, створенням Ради у справах релігій та цими постановами і наказами, радянська влада періоду Брежньєва відроджує курс на антицерковну діяльність³⁰². Чітким підтвердженням цьому є постанова уповноваженого РСР по УРСР від 31 липня 1971 року *«Про посилення атеїстичного виховання населення на 1971-1972 роки»*. У одному із документів цієї постанови зазначалось, що апарат Ради «буде і надалі послідовно здійснювати політику Партії і Радянської держави по відношенню до релігії і Церкви, вести непримиренну боротьбу проти проявів примиренства до релігійної ідеології...»³⁰³. Саме в період першої половини 1970-х років в УРСР виходить ряд постанов, які несли в собі антирелігійний характер - *«Про створення Львівського державного музею історії релігії і атеїзму»* (листопад 1972 р.); *«Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території УРСР»* (лютий 1973 р.); *«Про посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами»* (вересень 1973 р.); *«Про дальше поліпшення роботи по*

²⁹⁸ Бондарчук П. – Даниленко В. *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-Х-1980-Х РОКАХ І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ СТОСУНКІВ*, 41.

²⁹⁹ ТАМ САМО.

³⁰⁰ Литвин К. (РЕД). *ЗАКОНОДАВСТВО ПРО РЕЛІГІЙНІ КУЛЬТИ*, 171.

³⁰¹ Бондарчук П. – Даниленко В. *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-Х-1980-Х РОКАХ І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ СТОСУНКІВ*, 41.

³⁰² Ісиченко І. *ІСТОРІЯ ХРИСТОВОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ*, 343.

³⁰³ Бондарчук П. – Даниленко В. *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-Х-1980-Х РОКАХ І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ СТОСУНКІВ*, 42.

впровадженню нових громадських свят і обрядів» (березень 1974 р.); «Про утворення Ради в справах релігій 43 при Раді Міністрів УРСР» (листопад 1974 р.); «Про склад Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (квітень 1975 р.). В лютому 1975 р. на засіданні Секретаріату ЦК обговорено питання «Про роботу партійних організацій республіки по підготовці і використанню кадрів пропагандистів наукового атеїзму»³⁰⁴. Більшість постанов в основному були спрямовані на «легалізацію» антицерковних дій радянської влади³⁰⁵.

Важливим етапом у державно-церковних відносинах були події у Гельсінкі влітку 1975 року. 1 серпня в ході «Нарад з питань безпеки та співробітництва в Європі» було підписано заключний акт³⁰⁶, за яким остаточно встановлювалися територіальні межі та політичні вектори держав Європи після Другої світової війни³⁰⁷. Основоположними мотивами підписання цих угод було зміцнення людських та громадянських прав і свобод держав-учасниць «Гельсінських угод»³⁰⁸. Серед десяти основних пунктів нових міждержавних відносин, у сьомому параграфі, «Про повагу людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань», зазначалось можливість вільного віровизнання у державах-учасницях «Нарад»³⁰⁹. Оскільки для СРСР ці «угоди» були політично вигідними³¹⁰, то у питанні релігійних питань комуністична влада «послаблює» свою антицерковну політику – цього ж року виходить нова редакція закону «Про релігійні об'єднання». Важливим та новим у цій події є те, що такий закон є доступним до широкого загалу вперше з 1929 року. До цього він виходив лише у засекреченому вигляді³¹¹. Однак в цілому ця нова редакція не несла справжніх позитивних змін для релігійних спільнот СРСР – через передачу справ у відкритті та реєстрації нових громад до Ради у справах релігій. Оскільки тепер погодження реєстрації громад не відбувалось локально по

³⁰⁴ Бондарчук П. – Даниленко В. *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-Х-1980-Х РОКАХ І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ СТОСУНКІВ*, 42.

³⁰⁵ Там само, 43.

³⁰⁶ Див. рис. № 7.

³⁰⁷ Крупина В., *НАРАДА У ГЕЛЬСІНКІ* // <https://www.jnsm.com.ua/n/0801Q/> (05.12.2019).

³⁰⁸ Крупчан С. (ред.), *НОВИЙ ДОВІДНИК: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*, Київ 2012, 671.

³⁰⁹ Див. додаток №8.

³¹⁰ Крупина В., *НАРАДА У ГЕЛЬСІНКІ*.

³¹¹ Ісиченко І. *ІСТОРІЯ ХРИСТОВОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ*, 343.

місцевих радах, а централізовано через РСР, відповідно ускладнюється сам процес розвитку церковного життя³¹². Також держави-учасниці «Нарад» не могли критикувати політику комуністичної влади, зокрема у релігійному питанні³¹³, адже відповідно до шостого пункту заключного акту це було б розцінено, як втручання у внутрішні справи Радянського Союзу³¹⁴. Загалом, в СРСР не припинялись утиснення на основі соціальних, політичних та зокрема релігійних віросповідань. Тому в листопаді 1976 року в Українській РСР створюється «Українська Гельсінська Група»³¹⁵ (далі – УГГ)³¹⁶. Вона була створена саме для сприяння виконання «Гельсінських угод». Відповідно однією із головних вимог УГГ також було послаблення антирелігійної діяльності СРСР. Одним із прикладів боротьби за свободу віросповідання був лист Левка Лук'яненка «Різдв'яне звернення до завз'ятих атеїстів», де засуджує атеїстичне марксистсько-ленінське вчення, політку Радянського Союзу за принципом «Хто не з нами той проти нас» та показує всю красу та глибокий зміст віри в Бога³¹⁷. Радянська влада не поділяла настроїв членів УГГ, і попри всю законність її діяльності (згідно конституції СРСР та «Гельсінських угод») з 37 членів групи було засуджено 23 особи³¹⁸. Підставою для ув'язнення були часто такі сфабриковані речі як дармоїдство, хуліганство, незаконне зберігання зброї, тощо³¹⁹.

Після смерті Леоніда Брежнєва 1982 року, наступає трирічний період боротьби за владу, під час яких управління СРСР було зосереджено в руках Юрія Андропова та Константина Черненка³²⁰. Цей перехідний період охарактеризувався посиленням нагляду за духовенством, нападами на

³¹² Єленський В., *ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ: З ІСТОРІЇ ПЕРЕДКВІТНЕВОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ*, 9.

³¹³ Крупчан С. (ред.), *НОВИЙ ДОВІДНИК: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*, 671.

³¹⁴ Див. дод. №8.

³¹⁵ Див. рис. № 8.

³¹⁶ Крупчан С. (ред.), *НОВИЙ ДОВІДНИК: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*, 671.

³¹⁷ БАЖАН О., *УКРАЇНЬСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА: ЛЕГАЛЬНА ФОРМА ПРОТИСТОЯННЯ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМОВІ В УРСР* // *НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»* 14 (1999) 77.

³¹⁸ Крупчан С. (ред.), *НОВИЙ ДОВІДНИК: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*, 673.

³¹⁹ 09.11.1976 – *СТВОРЕНО УКРАЇНСЬКУ ГРОМАДСЬКУ ГРУПУ СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД* // [HTTP://TERRITORYTERROR.ORG.UA/UK/RESOURCES/CALENDAR/DETAILS/?NEWSID=434](http://territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=434) (05.12.2019).

³²⁰ БОЦЮРКІВ Б., *УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В КАТАКОМБАХ (1946-1989)* // *КОВЧЕГ* 1 (1993) 136.

«інакомислячих»³²¹. У своїй доповіді на Пленумі ЦК КПРС у червні 1983 року К. Черненко наголосив на важливості «не послаблювати» роботу з такою специфічною групою населення як віруючі, яких у СРСР є доволі багато. Саме їх, на його думку, намагаються використати «імперіалісти Заходу», звинувачуючи радянське керівництво в порушенні прав людини і Конституції СРСР, роблячи ставку на поширення релігійності та допомагаючи діяльності «релігійних екстремістів». Партійний лідер підкреслив, що комуністи, атеїсти за переконанням, у ставленні до релігії повинні дотримуватися положень Конституції, але «на порушення соціалістичних законів під прикриттям релігії» – реагувати відповідно³²². На практиці це означало подальше трактування віри в Бога як шкідливого феномену, який слід було цілковито викоринити.

3.2 РЕЛІГІЙНІ ДИСИДЕНТСЬКІ РУХИ В УРСР ТА РЕАКЦІЯ НА НИХ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

3.2.1 ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

Як зазначалось вище, у період «Застою» поширювались різного спрямування дисидентські рухи. Одним із таких було релігійне. Такі опозиційні рухи відбувались у всіх конфесіях – і Російська Православна Церква в УРСР не була виключенням³²³.

Будучи офіційною Церквою у СРСР, РПЦ контролювалась повністю радянською владою. Це означало також те, що часто посади чи певні заслуги отримувались через корупцію чи «задоволення державних інтересів за рахунок релігійних потреб»³²⁴. Цікавою є тенденція збільшення кандидатів до свячення³²⁵, однак це мало більше негативний відтінок, адже рівень освіти суттєво знизився і кандидати часто мали нульовий рівень знання богослов'я³²⁶.

³²¹ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989)*, 136.

³²² *АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІДЕОЛОГІЧНОЇ МАСОВО-ПОЛІТИЧНОЇ РОБОТИ ПАРТІЇ. ДОПОВІДЬ ЧЛЕНА ПОЛІТБЮРО ЦК КПРС, СЕКРЕТАРЯ ЦК КПРС ТОВАРИША К. У. ЧЕРНЕНКА НА ПЛЕНУМІ ЦК КПРС // Комуніст України 7 (1983) 33-34.*

³²³ Ісиченко І. *Історія Христової Церкви в Україні*, 345.

³²⁴ *Дисидентський рух в Україні. Релігійне дисидентство* // <https://history.vn.ua/compendium/ukraine-history-lections-dissident-movement/6.php> (05.12.2019).

³²⁵ Бондарчук П. – Даниленко В. *Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних стосунків*, 49.

³²⁶ Ісиченко І. *Історія Христової Церкви в Україні*, 345.

Такі студенти були «вигідні» владі, адже швидше ставали контрольовані радянською системою і ставали священнослужителями лише у власних матеріальних цілях. Місцеві уповноважені у справах релігій контролювали кандидатів до свячень та допускали лише тих, хто був підконтрольний владі чи симпатизував її поглядам³²⁷.

На протигагу антицерковним діям радянської влади, починає розвиватись релігійне дисидентство. 1974 в Москві та Ленінграді утворюються 2 релігійно-філософські семінари, матеріали яких поширюються у цілому Радянському Союзі. Всі організатори семінару у Москві були арештовані³²⁸.

1976 року отцем Глібом Якуніним, Віктором Капітончуком та Варсонофієм Хайбуліном створюється «Християнський комітет захисту прав віруючих в СРСР»³²⁹. Організація ставила за мету боротися за вільне віровизнання в СРСР і надавали докази про гоніння віруючих осіб та священнослужителів. Їхня критика поширювалась як на державну, так і на церковну владу. Комітет засуджував дії церковної верхівки РПЦ, які показували їхню цілковиту залежність від комуністичного режиму³³⁰.

Комітет займався не тільки справами православних громад, але всіх конфесій, які терпіли гоніння від атеїстичної влади. За час роботи, комітет отримав понад 250 звернень від таких громад. Організація набирає міжконфесійного відтінку. Одним із таких проявів став лист комітету до наступника³³¹ папи Римського Івана-Павла I (від 1 жовтня 1978 року), в якому йшлося про те, щоб Римський архиєрей став на захист віруючих у Радянському Союзі. В листі було представлено факти утисків віруючих та пропозиції налагодження міжконфесійної співпраці³³².

³²⁷ Бондарчук П. – Даниленко В. *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-Х-1980-Х РОКАХ І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ СТОСУНКІВ*, 45

³²⁸ Ісиченко І. *ІСТОРІЯ ХРИСТОВОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ*, 345.

³²⁹ ТАМ САМО.

³³⁰ Цешковский В., *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В ЭПОХУ ПРАВЛЕНИЯ БРЕЖНЕВА*.

³³¹ - НА МОМЕНТ НАПИСАННЯ ЛИСТА РИМСЬКИЙ ПРЕСІЛ БУВ ВАКАНТНИЙ.

³³² *ЛИСТ ХРИСТІЯНСЬКОГО КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІРУЮЧИХ СРСР ДО ПАПИ // ПАТРІАРХАТ* 9 (1978) 7.

Вже наступного року головні організатори комітету були заарештовані. 1980 року о. Гліб отримав вирок у вигляді 5 років таборів суворого режиму та 5 років заслання³³³.

В УРСР також активно підтримали дисидентський рух. 26 жовтня 1977 року полтавський єпископ Феодосій Дикун у листі до Леоніда Брежнєва гостро розкритикував уповноваженого в Полтавській області³³⁴. Причинами стали закриття та зняття з реєстрації храмів, заборона рукоположення нових єреїв, атеїстична пропаганда у ЗМІ³³⁵. Також він вказує на абсурдність керування церковними справами нецерковними людьми, тобто державними чиновниками: *«Було б протиприродно, щоб справи комуністів вирішували антикомуністи, так само безглуздо бачити, як невірні в особі уповноважених вирішують справи вірних. Хай усе стане на свої місця. Такий закон правди»*³³⁶. За цей лист єпископ Феодосій отримав покарання у формі переведення у Вологду, де було лише 17 парафій у єпархії, а згодом у Астрахань³³⁷.

Піком релігійного дисидентства Православної Церкви в УРСР стала діяльність о. Василя Романюка³³⁸. Ще до свого священства був засуджений за «антирадянську пропаганду» під час Великого терору та реабілітований 1958 року. Опісля отримав богословську освіту та був хіротонізований в сан священника аж у 1964 році. До 1972 року своє служіння сповнював на Станіславівщині та Коломиї³³⁹. В парафіях отець завжди закликав людей, а особливо молодь до участі у церковному житті³⁴⁰. За це часто потрапляє під пильний контроль радянського керівництва. 1972 року вдруге засуджений за «антирадянську пропаганду і агітацію» до 7 років позбавлення волі та 3 років

³³³ Ісиченко І. *Історія Христової Церкви в Україні*, 345

³³⁴ Там само.

³³⁵ Там само, 346.

³³⁶ Зінкевич О. – Лончина Т., *Мартирологія Українських Церков, т. I: Українська Православна Церква*, 808.

³³⁷ Ісиченко І. *Історія Христової Церкви в Україні*, 346.

³³⁸ Див. Рис. № 9.

³³⁹ Блокін С., *Володимир (Василь Омелянович Романюк)* // [HTTP://RESOURCE.HISTORY.ORG.UA/CGI-BIN/EIU/HISTORY.EXE?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=VOLODYMYR_Ro](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=VOLODYMYR_Ro) (10.12.2019).

³⁴⁰ Рапп І., *Романюк Василь Омелянович (Патріарх Володимир)* // [HTTP://MUSEUM.KHPG.ORG/INDEX.PHP?ID=1113937541](http://museum.khpg.org/index.php?id=1113937541) (10.12.2019).

заслання³⁴¹. Попри відбування покарання продовжує дисидентський рух – 1977 року разом з іншими політв'язнями створює «Комітет сприянню поліпшенню дружнього клімату між політв'язнями, взаємної поваги і визнання гуманітарних прав особи». В лютому 1979 року проголошується членом УГГ³⁴². За свою позицію не раз був побитий наглядачами в'язниці³⁴³. Після завершення терміну ув'язнення продовжив своє служіння у Станіславській області, яке було можливим лише після публічної заяви про те, що в майбутньому він не буде займатись «антирадянською пропагандою». Радянська влада взяла його під особливий контроль, про що свідчать факти присутності держслужбовців на богослужіннях, які записували кожну проповідь отця Василя на диктофон³⁴⁴.

3.2.2 КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Щодо Католицької Церкви в СРСР, то влада періоду «Застою» намагалась якомога більше злокалізувати її вплив на громадськість до мінімуму³⁴⁵. Церковна діяльність повинна була обмежуватись лише літургійними звершеннями в межах парафії. Праця з молоддю була заборонена³⁴⁶. Особливої уваги та нагляду спецслужб отримали зібрання вірних на молитву розарію (вервиці). Такі молитовні групи мали назву «Живий розарій». На думку РСР такі зібрання несли в собі антирадянський настрій, про що свідчать слова з таємного документа переданого з Москви місцевим уповноважненим: *«Зібрання як правило не зводяться до самого тільки відчитування молитов. Вони переходять у дискусії на різні, в тому числі й далеко не релігійні теми»*³⁴⁷. Уповноважені отримали вказівку про постійний нагляд за такими групами, які найчастіше організовувались там де не було священника³⁴⁸.

³⁴¹ РАПІ І., *РОМАНЮК ВАСИЛЬ ОМЕЛЯНОВИЧ (ПАТРІАРХ ВОЛОДИМИР)*.

³⁴² ТАМ САМО.

³⁴³ ТАМ САМО.

³⁴⁴ ТАМ САМО.

³⁴⁵ ОСАДЧИЙ В., *ВІРА ВСУПЕРЕЧ НАДІЇ: З ІСТОРІЇ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПОВОСННИЙ ПЕРІОД // КОВЧЕГ 6 (2012) 456.*

³⁴⁶ ТАМ САМО, 457.

³⁴⁷ ТАМ САМО, 458.

³⁴⁸ ТАМ САМО.

Також було поширеним явище відвідування латинських україномовних мес греко-католиками. На це радянська влада відреагувала погрозами зняття з реєстрації тих громад, які ведуть богослужіння на українській мові. Також священнослужителям було заборонено відвідувати хворих греко-католиків³⁴⁹.

Загалом контролюючи життя РКЦ, влада зуміла обмежити та локалізувати вплив духовенства на людей і привела до «руїни церковного життя»³⁵⁰.

Особливого розвитку у релігійному дисидентстві досягли представники Греко-Католицької Церкви. Перебуваючи у підпіллі, ГКЦ продовжила розвивати свої структури та діяльність. Насамперед це було зумовлено підтримкою Церкви з закордону, зокрема патріархом Йосифом.

На початок періоду «Застою» підпільна ГКЦ найбільше зосередилась у Західній Україні. На 1967 рік налічувалось близько 150 священників³⁵¹, понад 700 монахів та монахинь³⁵². Осередками богослужінь, богословських студій та монашого життя підпільної ГКЦ стали приватні дома вірних греко-католиків³⁵³. Також по селах нелегально діяло 88 греко-католицьких парафій (на квітень 1967 р.)³⁵⁴. Очолював підпільну Церкву владика Василій Величковський³⁵⁵. Владика Василій для збереження церковної структури також хіротонізує о. Володимира Стернюка на єпископа Перемиського та свого наступника³⁵⁶.

Загалом початок періоду «Застою» для ГКЦ був такий же як і для інших релігійних громад – лібералізація стосунків з владою, зменшення гонінь та антицерковного тиску³⁵⁷. Однак у жовтні 1968 року відновлюються та посилюються переслідування греко-католиків³⁵⁸. Однією із версій було те, що ініціював ці події митрополит київський РПЦ та екзарх України Філарет

³⁴⁹ Осадчий В., *ВІРА ВСУПЕРЕЧ НАДІЇ: З ІСТОРІЇ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД*, 459.

³⁵⁰ ТАМ САМО.

³⁵¹ Колодний А. (РЕД.), *ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ В УКРАЇНІ. КАТОЛИЦИЗМ*, т.4, Київ 2001, 488.

³⁵² Боцюрків Б., *УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В КАТАКОМБАХ (1946-1989)*, 137.

³⁵³ ТАМ САМО, 136.

³⁵⁴ ТАМ САМО, 137.

³⁵⁵ Колодний А. (РЕД.), *ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ В УКРАЇНІ. КАТОЛИЦИЗМ*, 485.

³⁵⁶ Дмитрух С., *ЖИТТЯ ЯК ПОДВИГ ДЛЯ ХРИСТА: CURRICULUM VITAE МОНАХА РЕДЕМПТОРИСТА МІСЦЕБЛЮСТИТЕЛЯ І ПРАВЛЯЧОГО АРХІЄРЕЯ КИЄВО-ГАЛИЦЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ВОЛОДИМИРА СТЕРНЮКА*, Львів 2007, 12.

³⁵⁷ Боцюрків Б., *УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В КАТАКОМБАХ (1946-1989)*, 136.

³⁵⁸ ТАМ САМО, 147.

Денисенко (1966-1990 рр.), який влітку цього ж року на зустрічі з духовенством Православної Церкви. Владика обіцяв звернутись до радянської влади з проханням зменшити вплив унійної Церкви на території Західної України³⁵⁹. Для цього влада дозволила опублікувати молитовник на українській (100 тис. примірників) та відновити поширення газети «Православний вісник», який був заборонений 1963 року (10 тис. примірників)³⁶⁰. Єрархія РПЦ також пропонувала допомогу у вирішенні «уніатської проблеми» в Західній Україні, взамін на лояльність держави. Представники РПЦ мали зосередитися над усуненням греко-католицьких обрядових традицій в парафіях та активно працювати в населених пунктах, в яких діяли «уніати»³⁶¹. Питання греко-католиків приводило до порозуміння між радянською владою, яка активно пропагувала атеїзм, і РПЦ, яка сама терпіла від цього безбожницького режиму, але в умовах Західної України активно допомагала владі у подоланні т. зв. уніатських пережитків³⁶².

Активізація діяльності ГКЦ, на думку комуністичної влади, була зумовлена тим, що Закарпаття та Галичина були географічно близькими до Чехословаччини в якій було легалізовано ГКЦ у червні 1968 року³⁶³. Більшовики вважали, що через поширення у західних областях «ліберальних чеських газет», унійні священники «проводять обробку віруючих» і закликають їх «покинути православ'я і переходити в унію»³⁶⁴.

Переслідування греко-католицького духовенства супроводжувалось обшуками у домах, стеженням та маніпуляцією священнослужителями та вірними³⁶⁵. У них вилучали богослужбові ризи, посуд та книги, хрести, вино, гроші, техніку – все що могло б нести в собі необхідність для звершення чи

³⁵⁹ Ісиченко І. *Історія Христової Церкви в Україні*, 353.

³⁶⁰ Бондарчук П. – Даниленко В. *Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних стосунків*, 55.

³⁶¹ Стоцький Я., *Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944-1964 років*, Київ 2008, 298.

³⁶² Шліхта Н., *Західноукраїнський вплив на український екзархат: несподівані наслідки «возз'єднання»* // *Ковчег* 6 (2012) 445.

³⁶³ Бондарчук П. – Даниленко В. *Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних стосунків*, 52.

³⁶⁴ Там само, 53.

³⁶⁵ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989)*, 145.

поширення літургійного життя унійної Церкви³⁶⁶. У січні 1969 року заарештовано владика Василя Величковського і в жовтні цього ж року його було засуджено до 3 років позбавлення волі за «порушення законодавства про культури», а саме за написання та розповсюдження релігійної літератури (наприклад, *«Історія чудотворної ікони Богоматері Неустанної Помочі»*), за ініціювання підпільного навчання у «нелегальних» семінаріях³⁶⁷.

Ще однією із причин посилення переслідування ГКЦ стала позиція українського дисидентства, яка передбачала в собі рух за відновлення та легалізацію унійної Церкви³⁶⁸. Одними з перших кроків в цьому питанні стають події 1972-1973 рр., коли вірні ГКЦ звертались до радянського уряду з проханнями про легалізацію їхньої Церкви та реєстрацію громад. В лютому 1973 року, українська делегація, на чолі з о. Володимиром Прокопівом, прибула до Москви та подала петицію з 1200 підписами щодо легалізації ГКЦ³⁶⁹. На цій зустрічі з боку влади було запропоновано реєструвати греко-католицькі громади, як «Католицька Церква Слов'янського обряду». Однак головною умовою було те, що по суті, ГКЦ мала стати частиною РКЦ – входячи під протекторат латинських єпископів. Навчання нових кандидатів до священства мало відбуватись у римо-католицьких семінаріях. Але через недовіру греко-католицького духовенства до радянської влади, ця пропозиція не набула потрібної підтримки для реалізації³⁷⁰. Попри такі «лояльні жести» радянської влади, переслідування посилюються – в першій половині 1970-х років почастишали арешти духовенства, а також відомі факти жорстокого вбивства оо. Михайла Луцького та Івана Лучкова³⁷¹.

Весною 1978 року влада знову повертається до плану «викорінення» ГКЦ за допомогою реєстрації в формі «римо-католицької Церкви східного обряду»³⁷².

³⁶⁶ Ісиченко І. *Історія Христової Церкви в Україні*, 353.

³⁶⁷ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква в Катакомбах (1946-1989)*, 147.

³⁶⁸ Там само, 148.

³⁶⁹ Там само, 149.

³⁷⁰ Там само.

³⁷¹ Там само, 150.

³⁷² Бондарчук П. – Даниленко В. *Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних стосунків*, 54.

Для реалізації цього плану було створено ініціативну групу з 5 священників – оо. Василя Каваціва, Романа Єсипа, Володимира Прокопіва, Ломанчака та Грицишина. Вони повинні були розробити статут, за яким меси мали служитись на українській або церковнослов'янській мові, а правлячим архиєреєм для «римо-католиків східного обряду» мав стати литовський єпископ. Однак цей статут не був потверджений РСР³⁷³.

Наступним важливим етапом у боротьбі за легалізацію ГКЦ стають «Гельсінські наради» та утворення УГГ. Вони дали можливість українським дисидентам говорити у світі про утиски та гоніння ГКЦ³⁷⁴. Для зміцнення церковної структури, у 1977 році в Римі патріарх Йосиф Сліпий хіротонізує оо. Любомира Гузара, Івана Хому та Степана Чміля³⁷⁵. Також Церква із закордону допомагала своїм вірним через посилки, які часто були нелегальними – духовна література, хрестики, медальйончики, тощо. Найбільше у цю справу була задіяна греко-католицька діаспора, але в першу чергу слід відзначити діяльність організації «Церква в потребі» на чолі з о. Веренфрідом ван Страатеном³⁷⁶. Ще одним важливим фактором у «піднесенні» ГКЦ стало те, що на Римський Престіл увійшов папа Римський Іван Павло II. На початку його понтифікату стосунки між ГКЦ та Ватиканом були дуже активними та позитивними для унійної Церкви³⁷⁷. Римський архиєрей підкреслює необхідність «забезпечити право існування, громадянство, українцям-католикам у їх батьківській землі»³⁷⁸. 1980 року, з благословення папи, у Римі відбувся надзвичайний синод ГКЦ, що викликало дуже велике невдоволення в Московській Патріархії³⁷⁹. Одним з пунктів синоду було визнання «Львівського псевдособору» 1946 року неканонічним. Саме через це патріарх РПЦ Пімен Ізвєков висловив бажання розірвати діалог з Ватиканом, що спричинило уповільнення процесу до

³⁷³ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989)*, 151.

³⁷⁴ Там само, 150.

³⁷⁵ Теодорович Г. (ред.), *Християнський голос. Збірник пам'яток самвидаву Комітету захисту Української Католицької Церкви*, Львів 2007, 21.

³⁷⁶ Там само, 24.

³⁷⁷ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989)*, 152.

³⁷⁸ *Застава на місяць лютий // Вісті з Риму 2 (1987) 1.*

³⁷⁹ *Обмін посланнями Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Пімена та Святішого Іоанна Павла, Папи Римського // Православний вісник 6 (1981) 2.*

легалізації ГКЦ³⁸⁰. Однак папа Іван-Павло II також не припинив діалогу з унійною Церквою, що привело також до того, що радянські ЗМІ, під протекторатом завідуючого відділом пропаганди ЦК КПУ Леоніда Кравчука, почали вести антиватиканську агітацію³⁸¹. За словами Кравчука, для СРСР було загрозою відродження «уніатства», яка могла стати «релігійно-націоналістичною опозицією»³⁸².

Найбільш масштабним виявом релігійного дисидентства в УРСР було створення «Ініціативної групи для захисту прав віруючих та Церкви» у вересні 1982 року, яку очолив український дисидент Йосиф Тереля^{383 384}. Також учасником цієї групи став греко-католицький священник зі Львова єромонах Герман Будзінський (студит), двічі засуджений, відомий своєю постійною епістолярною боротьбою з радянською антиуніатською пропагандою³⁸⁵. Головними вимогами групи було: повернути храми та монастирі, які належали ГКЦ; відкрити семінарії у Львові та Ужгороді; дозволити студентам їхати на богословські студії до Риму чи інших міст Європи³⁸⁶. Однак реакцією радянської влади на створення цієї організації стали масові арешти членів групи, серед яких був і сам Тереля³⁸⁷. В кінці 1982 року був засуджений до 1 року суворого режиму³⁸⁸. Керівництво групою перебрав на себе Василь Кобрин, однак 1984 року його також було засуджено до 3 років позбавлення волі³⁸⁹. Для партійних пропагандистів важливо було переконати суспільство, що греко-католики і Комітет – це кілька осіб, які «не змирилися з історичним рішенням українського

³⁸⁰ *Обмін посланнями Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Пімена та Святішого Іоанна Павла, Папи Римського, 2.*

³⁸¹ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989)*, 155.

³⁸² ТАМ САМО.

³⁸³ Див. Рис. № 10.

³⁸⁴ Бабинський А., *Історія УГКЦ за 90 хвилин*, Львів 2018, 115.

³⁸⁵ Костюк М., Інтерв'ю про о. Германа Будзінського від 14.12.2007 / Інтерв'юєр Криськів О. // АПЦ, СПР. П-1-1-1670.

³⁸⁶ Суботін В., *Тереля Йосип Михайлович* // [HTTP://RESOURCE.HISTORY.ORG.UA/CGI-BIN/EIU/HISTORY.EXE?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=EIU_ALL&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=TERELIA_J](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=EIU_ALL&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=TERELIA_J) (10.12.2019).

³⁸⁷ Крупчан С. (ред.), *Новий довідник: Історія України*, 674.

³⁸⁸ Суботін В., *Тереля Йосип Михайлович*.

³⁸⁹ Кобрин В., Інтерв'ю від 22.06.1993 / Інтерв'юєр Смолюк С. // АПЦ, СПР. П-1-1-160.

народу», перебувають на службі закордонних антирадянських центрів та не мають жодної підтримки серед радянського населення³⁹⁰.

3.2.3 ПРОТЕСТАНСЬКІ ЦЕРКВИ ТА ІНШІ РЕЛІГІЙНІ МЕНШИНИ УРСР

Одними із найбільш активних представників релігійного дисидентства стали саме протестанти та протестантські сектанти.

1965 року утворюється «Рада церков євангельських християн-баптистів»³⁹¹, головною метою якої стає як громадсько-політична, так і релігійна діяльність³⁹². Основою релігійної площини стають поширення нелегального журналу «Вісник спасіння» та листівок на релігійну тему, виникнення підпільних громад та груп для вивчення Святого Письма³⁹³. Також ЄХБ намагались якомога більше мінімалізувати своє служіння у рамках чинного законодавства СРСР³⁹⁴. Тому представників протестантських течій завжди було найбільше серед засуджених дисидентів на релігійній підставі³⁹⁵. Одним із найактивніших представників релігійного дисидентства був Георгій Вінс³⁹⁶, який був неодноразово засуджений до ув'язнення. А у 1980 році був позбавлений радянського громадянства та висланий з Радянського Союзу³⁹⁷.

Щодо менш поширених гілок протестантизму, то до прикладу вірні АСД потерпали від внутрішніх розколів та поділів на різні групи, що також підсилювалось активною працею радянських спецслужб, які були спрямовані на цілковите знищення адвентистів³⁹⁸.

Схожа ситуація була і в секти Свідків Єгови – комуністи намагались зробити розкол в середині групи через своїх агентів, які входили всередину

³⁹⁰ Брухаль С., *Під маскою релігії // Вільна Україна* 5 (1986) 4.

³⁹¹ Панич О., *Євангельські християни-баптисти в державі «наукового атеїзму»: досвід духовної опозиції // Ковчег* 6 (2012) 510.

³⁹² Там само, 511.

³⁹³ Ісиченко І. *Історія Христової Церкви в Україні*, 354.

³⁹⁴ Бондарчук П. – Даниленко В. *Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних стосунків*, 57.

³⁹⁵ *Дисидентський рух в Україні. Релігійне дисидентство*.

³⁹⁶ Див. Рис. № 11.

³⁹⁷ *Дисидентський рух в Україні. Релігійне дисидентство*.

³⁹⁸ Бондарчук П. – Даниленко В. *Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних стосунків*, 61.

громад. А також переслідувались представники Свідків Єгови за ухиляння від служби в радянській армії, що було заборонено їхніми релігійними переконаннями³⁹⁹.

Загалом релігійні дисиденти стали одними із найбільш переслідуваних політв'язнів. Якщо на 1968 рік з 230 осіб було ув'язнено 84 людини «за релігію», то у 1980 році з 90 українських політв'язнів було засуджено 78 за тими ж статтями⁴⁰⁰.

3.3 ФОРМИ ТА МЕТОДИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ ПЕРІОДУ «ЗАСТОЮ»

Період «Застою» ознаменувався новою хвилею атеїстичної пропаганди. В порівнянні з попередниками, уряд Брежнєва використовує дедалі більше «гуманних» способів проведення такої релігійної політики. Методи, які використовує влада найбільше спрямовані на доведення того, що віра в релігію та існування Бога – це вияв слабкості людини.

Великого значення набирає атеїстичне виховання – 16 липня 1971 року ЦК КПРС приймає постанову «Про посилення атеїстичного виховання населення», в якій йшлося про «зменшення уваги до атеїстичного виховання населення», що часто приводило до «примиренського ставлення до поширення релігійних поглядів»⁴⁰¹. Влада робить великий акцент саме на молодіжній частині населення. Адже саме в молодому віці переважно сформовується ідеологія, якою житиме людина ціле життя. І саме атеїзм та життя без релігії були одними із основоположних елементів у формуванні ідеології ідеального радянського суспільства⁴⁰². Атеїстичне виховання, на думку більшовиків, було важливою частиною освітнього процесу⁴⁰³. В незалежності від предмету, викладач повинен

³⁹⁹ Бондарчук П. – Даниленко В. *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-Х-1980-Х РОКАХ І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ СТОСУНКІВ*, 62.

⁴⁰⁰ Крупчан С. (ред.), *НОВИЙ ДОВІДНИК: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*, 674.

⁴⁰¹ Бондарчук П. – Даниленко В. *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-Х-1980-Х РОКАХ І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ СТОСУНКІВ*, 41.

⁴⁰² Там само, 42.

⁴⁰³ Богатирчук К. *ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ДОБУ «ЗАСТОЮ»* // *ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ГІЛЕЯ: НАУКОВИЙ ВІСНИК»* 105 (2016) 81.

був пояснювати тему завжди з атеїстичною риторикою. До прикладу, на історичних лекціях вчителі завжди висвітлювали «негативну» роль релігії та церкви; на предметах з мови та літератури читали твори радянських та прокомуністичних письменників та поетів; на природничих науках виклади завжди були побудовані на наукових засадах, які заперечували будь-які релігійні віровчення про побудову Всесвіту⁴⁰⁴. Навіть на заняттях з точних наук (математика, хімія) викладачі формували в учнів матеріалістичне мислення в якому протиставляли науку релігії⁴⁰⁵.

Однак незважаючи на всі спроби маргіналізувати релігійне життя, повністю викоринити його більшовики не могли. Це було зумовлено тим, що попри шкільне атеїстичне виховання, діти часто переймали релігійну свідомість від своїх батьків вдома. Тому влада розгортала пропагандистську кампанію, в якій намагалась переконати молоде покоління в непотрібності церковного життя та важливості ідей комунізму, які їм пропонує школа⁴⁰⁶. Часто це було представлено у формі плакатів⁴⁰⁷. Для більшого ефекту в закладах освіти також проводились позакласні зустрічі на теми будови Всесвіту, наукові заперечення Бога, вчення комуністичних ідеологів⁴⁰⁸; створювались клуби ім. Ярослава Галана та «Юний атеїст»; організовувались шкільні олімпіади юних атеїстів; тощо⁴⁰⁹. До 1982 року в Українській РСР число таких гуртків налічувало близько 8000⁴¹⁰. Для цього створювались спеціалізовані заклади для функціонування таких позакласних занять. До 1985 року їх кількість в УРСР зросла до 1900⁴¹¹.

⁴⁰⁴ Богатирчук К. *ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ДОБУ «ЗАСТОЮ»*, 81.

⁴⁰⁵ ТАМ САМО.

⁴⁰⁶ Панич О., *ДІТИ І ДИТИНСТВО ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАБТИСТІВ В УМОВАХ ПІЗЬНОГО РАДЯНСЬКОГО ЧАСУ (1960-80-ТІ РОКИ)* // [HTTPS://RISU.ORG.UA/ARTICLE_PRINT.PHP?ID=61194&NAME=RELIGIOUS_DIGEST&_LANG=UA&](https://risu.org.ua/article_print.php?id=61194&name=religious_digest&_lang=ua) (26.11.2019).

⁴⁰⁷ Див. рис. № 12.

⁴⁰⁸ Богатирчук К. *ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ДОБУ «ЗАСТОЮ»*, 81.

⁴⁰⁹ Пхиденко І. *РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ СВИТОГЛЯДНОЇ ПОЛІТИКИ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ 70-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 80-Х РОКІВ ХХ СТ.* // *ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ 9-10* (2013) 129.

⁴¹⁰ ТАМ САМО.

⁴¹¹ ТАМ САМО, 131.

Серед вищих навчальних закладів атеїстична ідеологія також стає основою у формуванні студентів. До кінця 1960-х – початку 70-х років було опубліковано десятки наукових праць з атеїстичним нахилом. До прикладу, вони стали «важливими» джерелами для написання більше 30 докторських та 100 кандидатських робіт, темами яких були критика релігії та атеїзм протягом періоду з 1971 по 1975⁴¹².

Для кращого контролю процесу атеїстичного виховання та формування комуністичної ідеології, при навчальних закладах створювались партійні організації та партійні групи. До 1982 року таких груп було більше 9500 по всій УРСР⁴¹³. До їхнього складу переважно входили викладачі. Загалом до 1982 року їх налічувалось більше 115 000, що становило чверть усіх вчителів УРСР⁴¹⁴. Для покращення та злагодження системи антирелігійного виховання було залучено також «кваліфікованих» лекторів із товариства «Знання», які добре спеціалізувались на науково-атеїстичній пропаганді⁴¹⁵.

Важливе місце у навчанні дитини завжди займало виховання у сім'ї. Тому великий акцент влада ставила на праці освітніх парторганізацій з батьками. Члени цих груп повинні були стежити за тим, чи «належним є атеїстичне виховання» в учнів. Важливим було те, щоб позиція батьків не суперечила ідеології, яку «прививали» дітям у школах. Навіть якщо вони були віруючі, то повинні були ставитись до цього лояльно та беззаперечно⁴¹⁶. Вчителі намагались звести до нуля релігійний вплив батьків та родичів на дітей. Дуже поширеним явищем стало «чергування» викладачів біля церков. Найбільше це помічалось у великі свята та неділі, коли батьки разом з дітьми ходили до храму. Дуже часто навчальний процес влаштовували так, щоб на час релігійного свята були заплановані уроки, або громадсько-корисні праці, які передбачали участь

⁴¹² Бондарчук П. – Даниленко В. *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-Х-1980-Х РОКАХ І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ СТОСУНКІВ*, 44.

⁴¹³ Пхиденко І. *РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ СВИТОГЛЯДНОЇ ПОЛІТИКИ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ 70-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 80-Х РОКІВ ХХ СТ.*, 128.

⁴¹⁴ ТАМ САМО.

⁴¹⁵ Кисельов О., *Науково-дослідницька діяльність Київського відділу наукового атеїзму у 1980-х рр.* // *Філософський альманах інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України* 1-2 (2018) 115.

⁴¹⁶ Богатирчук К. *ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ДОБУ «ЗАСТОЮ»*, 82.

дітей⁴¹⁷. В школах налагоджувалась співпраця батьків (які підтримували антирелігійну політику) з партійними групами⁴¹⁸. За спогадами учасників греко-католицького підпілля, дуже часто дітям з сімей віруючих доводилося жити у «роздвоєному світі». Так Іван Гречко, мирянський активіст УГКЦ, постійно дискутував з дирекцією однієї з львівських шкіл, в котрій навчалися його доньки, у справі відвідування церкви в дні великих релігійних свят⁴¹⁹.

У зв'язку з великою потребою «праці» з віруючими сім'ями, зокрема батьками, влада періоду правління Брежнєва ставить також важливий акцент на атеїстичному вихованню трудящих. Влада цього періоду відновлює методіку хрущовської політики – для робітничого класу відбуваються зустрічі у вигляді кінолекторіїв, кінопоказів, лекцій, конференцій на атеїстичну тематику⁴²⁰. Однак в порівнянні з владою періоду «Відлиги», в роки правління Брежнєва число таких зустрічей зросло в декілька раз. Протягом 1969 року в СРСР лише лекцій було прочитано 10 000⁴²¹. Такі зустрічі не обмежувались лише на місцях праці, але й були поширені у всіх культурних сферах радянського суспільства – доми культури, кінотеатри, театри, бібліотеки. Атеїстична пропаганда не поширювалась лише у науковому форматі. До прикладу, у Херсоні 1982 року, організовувався культурний вечір на тему «Жінка та релігія»⁴²².

Також великого значення у поширенні атеїстичної пропаганди набувають ЗМІ. Чи не найбільше антицерковної риторики було висвітлено на сторінках журналів та газет періоду «Застою». Завдяки дослідникам релігії було визначено, що кожна четверта стаття була спрямована на висвітлення віруючих, як людей які вели подвійне нечесне життя і були переважно дармоїдами, які були

⁴¹⁷ Богатирчук К. *ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ДОБУ «ЗАСТОЮ»*, 82.

⁴¹⁸ Пхиденко І. *РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ СВИТОГЛЯДНОЇ ПОЛІТИКИ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ 70-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 80-Х РОКІВ ХХ СТ.*, 130.

⁴¹⁹ Гречко І., ІНТЕРВ'Ю ВІД 18.07.1997 / ІНТЕРВ'ЮЕР: КУПЧИК Л. // АРХІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ, СПР. 732.

⁴²⁰ *ИЗ ИНФОРМАЦИИ ХЕРСОНСКОГО ОБЛАСТНОГО СОВЕТА ПРОФСОЮЗОВ УКРАИНСКОМУ РЕСПУБЛИКАНСКОМУ СОВЕТУ ПРОФСОЮЗОВ О РАБОТЕ ПО АТЕИСТИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ ТРУДЯЩИХСЯ* // [HTTP://MYCITY.KHERSON.UA/ISTORIYA/1978-1997-GODY/1982-GOD.HTML](http://mycity.kherson.ua/istoriya/1978-1997-gody/1982-god.html) (28.11.2019).

⁴²¹ Цешковский В., *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНЯ ЦЕРКОВЬ В ЭПОХУ ПРАВЛЕНИЯ БРЕЖНЕВА*.

⁴²² *ИЗ ИНФОРМАЦИИ ХЕРСОНСКОГО ОБЛАСТНОГО СОВЕТА ПРОФСОЮЗОВ УКРАИНСКОМУ РЕСПУБЛИКАНСКОМУ СОВЕТУ ПРОФСОЮЗОВ О РАБОТЕ ПО АТЕИСТИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ ТРУДЯЩИХСЯ*.

перешкодою для побудови ідеального суспільства. Також в таких публікаціях віруючі люди поставали екстремістами з темним минулим⁴²³.

Щодо кінематографу, то в період «Застою» кількість фільмів на антирелігійну тематику суттєво знизився. Все частіше релігійність не ставала головною проблемою фільму. Однак тема релігії дуже часто була присутня у світлі висміювання персонажів, які були віруючими, або вони були часто негативними персонажами, в той час, коли головні герої позиціонували себе атеїстами⁴²⁴.

В період «Застою» особливого розвитку досягнула радянська обрядовість. На протигагу релігійним святам та обрядам, комуністична влада хотіла зробити та надати суспільству альтернативу. Формування нової атеїстичної обрядовості стає однією з найбільш поширених форм пропаганди комуністичної ідеології Радянського Союзу періоду правління Брежнєва⁴²⁵. 1964 року в СРСР створюється Інститут наукового атеїзму і одним із перших праць, які повинні виконати аспіранти, було дослідження та опрацювання всіх відомостей про релігійні обрядовості та звичаї радянського суспільства⁴²⁶. В грудні 1969 року ЦК КПУ створює Комісію з вивчення і впровадження в побут цивільних обрядів при Президії Верховної Ради УРСР, як центральний орган, та комісії при виконкомах місцевих рад, як локальну частину⁴²⁷. До цих комісій входили науковці, письменники, викладачі, діячі культури, члени компартій та радянських громадських організацій. Вони організовували семінари та конференції на тему радянської обрядовості по всій території УРСР⁴²⁸. Внаслідок праці Комісії на початок 1980-х років починає вибудовуватись декілька циклів радянських свят. Найважливішими стають державні та робітничі – День

⁴²³ Бондарчук П. – Даниленко В. *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-Х-1980-Х РОКАХ І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ СТОСУНКІВ*, 45.

⁴²⁴ ФЕДОРОВ А., *АНАЛІЗ СОВЕТСКИХ АНТИРЕЛИГИОЗНЫХ ФИЛЬМОВ* // [HTTPS://WWW.KINO-TEATR.RU/KINO/ART/KINO/3011/](https://www.kino-teatr.ru/kino/art/kino/3011/) (28.11.2019).

⁴²⁵ Дзюбчук К., *СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ОБРЯДОВОСТІ В УРСР (КІНЕЦЬ 1950-Х – 1960-ТІ РР.)*, Київ 2018, 15

⁴²⁶ СМОЛКИН-РОТРОК В., *ПРОБЛЕМА «ОБЫКНОВЕННОЙ» СОВЕТСКОЙ СМЕРТИ* // *ГОСУДАРСТВО, РЕЛИГИЯ, ЦЕРКОВЬ В РОССИИ И ЗА РУБЕЖОМ* 3-4 (2012) 449.

⁴²⁷ ТАМ САМО, 451.

⁴²⁸ КАГАНОВ Ю., *РАДЯНСЬКІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.*, 187.

Перемоги (9 травня), День Радянської Армії (23 грудня), Міжнародний Жіночий День (8 березня), день народження Володимира Леніна (22 квітня), День солідарності трудящих (1-2 травня), свято першої борозни, свято праці, свято механізатора, тощо⁴²⁹.

Також було створено свята, які мали витіснити або замінити літургійно-релігійні свята – календарні та побутові. Щодо перших, то вони в першу чергу були альтернативою для церковних свят, таких як Різдво, Пасха, Різдво Івана Хрестителя, тощо⁴³⁰. Тексти відомих українських колядок, щедрівок, гаївки були змінені в тему комуністичної ідеології. Наприклад, колядка «*Нова радість стала*» була інтерпретована так:

Нова радість стала, яка не бувала:

Довгожданна зірка волі в Жовтні засіяла.

Де цар був зажився, з панством вкорінився,

*Там з голотою простою Ленін появився.*⁴³¹

У цьому циклі комуністична влада також намагається замінити всі символи, які можуть означати приналежність до релігії – знак хреста замінюється п'ятикутною зіркою; хресні ходи – демонстраціями і мітингами⁴³²; особа Бога – особою вождя⁴³³.

Іншим циклом радянської обрядовості, який витісняв релігійні практики, стали побутові свята. Вони утворюються на протигагу таким важливим подіям у житті віруючого, як Таїнства Шлюбу, Хрещення і Миропомазання, Чини освячення дому, полів, християнського похорону⁴³⁴. 1971 року Комісія вирішує про обов'язковість проведення таких обрядів, як Подружжя, Народження та

⁴²⁹ КАГАНОВ Ю, *РАДЯНСЬКІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.*, 187.

⁴³⁰ ТАМ САМО.

⁴³¹ КОЛЯДКИ ТА ШЕДРІВКИ. *ЗИМОВА ОБРЯДОВА ПОЕЗІЯ ТРУДОВОГО РОКУ*, Київ 1965, 615.

⁴³² ДЗЮБЧУК К., *СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ОБРЯДОВОСТІ В УРСР (КІНЕЦЬ 1950-Х – 1960-ТІ РР.)*, 17.

⁴³³ ТАМ САМО, 18.

⁴³⁴ КАГАНОВ Ю, *РАДЯНСЬКІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.*, 187.

Похорон, у місцях Реєстрації Актів Цивільного Стану (далі - РАЦС). Де-юре це було для «задоволення потреб населення», а фактично для «закорінення» радянської обрядовості у житті тогочасного суспільства⁴³⁵.

Найбільшого поширення серед таких обрядів набуло день одруження⁴³⁶. Для цієї події у всій СРСР відбувалась масова побудова Палаців укладання подружжя⁴³⁷, які мали замінити храм, в якому відбувались церковні вінчання⁴³⁸. Для кращого залучення майбутніх подруж, створювались так-звані лекторії та консультаційні пункти у яких проводились лекції та консультації на теми сімейно-шлюбних відносин у світлі нової атеїстичної обрядовості⁴³⁹. У 1974 році обряд подружжя почав супроводжуватися запаленням «вічного вогню». Цей вогонь був символом «полеглих воїнів Радянського Союзу та їх вічну славу». На думку влади, цей момент був дуже «важливим» у становленні комуністичної свідомості радянської людини, адже молодята ніби «єднались» з людьми, які віддали своє життя за ідеї комунізму⁴⁴⁰.

Особливою проблемою став обряд похорону звичайних громадян. Перетворивши похорон високопосадовців у великі демонстрації та марші по центру міста, більшовики не знали, що запропонувати натомість простим робітникам і селянам. Заборонивши будь-які релігійні практики, влада не надавала ніяких альтернатив⁴⁴¹. Натомість священнослужителі завжди були готові поховати за християнськими звичаями померлих, сказати останню промову. І варто зазначити, що в Радянському Союзі таке дуже часто відбувалося, оскільки саме атеїстична влада не мала, що запропонувати простим людям⁴⁴².

⁴³⁵ Смолкин-Ротрок В., *ПРОБЛЕМА «ОБЫКНОВЕННОЙ» СОВЕТСКОЙ СМЕРТИ*, 451.

⁴³⁶ КАГАНОВ Ю, *РАДЯНСЬКІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.*, 188.

⁴³⁷ Див. Рис. № 13.

⁴³⁸ ЦЕШКОВСКИЙ В., *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В ЭПОХУ ПРАВЛЕНИЯ БРЕЖНЕВА*.

⁴³⁹ КАГАНОВ Ю, *РАДЯНСЬКІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.*, 188.

⁴⁴⁰ ТАМ САМО.

⁴⁴¹ КАГАНОВ Ю, *РАДЯНСЬКІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.*, 188.

⁴⁴² ТАМ САМО. 189.

Загалом, атеїстичне виховання та становлення комуністичної обрядовості, яка продовжила розвиватись в період Брежнєвського «Застою» була спрямована на формування та утвердження «нової людини». На думку більшовицької влади, така «людина» повинна була бути патріотом Радянського Союзу; розуміти свою причетність до великого радянського суспільства, де кожна людина – «маленька деталь великої машини». Це все мало обов'язково супроводжуватись свідомим атеїстичним світоглядом⁴⁴³.

Ще одним, вже відомим, методом боротьби з релігійними спільнотами є економічний наступ. На церковні спільноти накладилися чисельні податки – земельна оренда, податок на священнослужителя, різні страхівки⁴⁴⁴. Тільки духовенство повинно було сплачувати податки у вигляді від 20 до 85 % із своїх доходів. Окрім цього, квартплата і комунальні послуги стягувались із них у чотирикратному розмірі⁴⁴⁵.

Всі кошти, які сплачувались в добровільно-обов'язковому порядку, надходили до Всесоюзного Фонду миру, створеного ще у 1961 році, та Фонду охорони пам'яток історії та культури (створений – 1970 р.)⁴⁴⁶. Щодо «добровільної» благочинності, то таким найбільшим «благочинцем» стала РПЦ. До 1984 року, РПЦ щорічно виплачувала обом Фондам понад 15 % своїх доходів, саме в благочинному порядку⁴⁴⁷. В УРСР була така ж ситуація. До прикладу, від Івано-Франківської єпархії РПЦ у 1985 році надійшло 150 000 карбованців у Фонд миру⁴⁴⁸. РПЦ стала одним із головних джерел фінансових надходжень усього СРСР, а особливо Української РСР. 23 січня 1979 року за благочинну кампанію медаллю Радянського Фонду миру було нагороджено екзарха України РПЦ Філарета Денисенка⁴⁴⁹.

⁴⁴³ Дзюбчук К., *Становлення радянської обрядовості в УРСР (кінець 1950-х – 1960-ті рр.)*, 20.

⁴⁴⁴ Минжуренко А., *Развитой социализм: застой в правовом положении духовенства*.

⁴⁴⁵ Там само..

⁴⁴⁶ Там само.

⁴⁴⁷ Там само.

⁴⁴⁸ Бондарчук П. – Даниленко В. *Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних стосунків*, 50.

⁴⁴⁹ Там само.

Підсумовуючи, можна зробити висновки, що в час відходу від жорсткої політики репресій та заборон та часткової лібералізації комуністичного режиму в СРСР, атеїстична політика періоду «Застою» набрала також ліберального характеру. Зокрема, влада не вдавалася до насильницьких методів боротьби з віруючими. Поряд з тим наголос ставився на посилення атеїстичного виховання молоді в закладах освіти та місцях праці. Для ефективнішого витіснення релігійного світогляду серед населення УРСР формувалася цілий цикл радянських ідеологічних свят, які мали за мету витіснити будь-яку релігійну обрядовість. Однак, поряд з тим влада продовжувала здійснювати чіткий контроль за релігійними деномінаціями, як легальними, так і нелегальними. Політика СРСР була спрямована на ліквідацію релігії як такої, якій не місце у «світлому майбутньому».

ВИСНОВКИ

Релігія завжди була, є і буде одним із найважливіших аспектів соціального життя у всіх народах та державах. Кожне релігійне віровчення є наслідком того, що людина завжди розуміла свою залежність від вищої сили і через своє вірування в того чи іншого бога чи божество, зрозуміти мету своєї появи на цей світ. Кожна релігія включає в себе систему норм поведінки, духовності, морального життя, що часто набирає загальнолюдського характеру. Для практикуючої віруючої людини, релігійне віровчення – це є той «дороговказ», який веде її до Істини, якою є Бог.

Релігія завжди займала важливе місце у державотворенні. В різних державах та народах, в залежності від місцевої культури, періоду та особливо рівня духовності правлячої влади, віра в Бога завжди мало своє значення. Однак в історії були і такі випадки, коли, на думку владних людей, вірування у вищу силу є властиво лише слабким по духу людям, а існування Бога – абсурд, який нічим не підтверджений. Радянський Союз став саме такою державою, в якій поняття Бога було викреслене з ідей комуністичної побудови ідеального суспільства. Натомість, утворюється нова релігія – атеїзм, в якій особа вождя повністю заміняє особу Бога. Від початку існування СРСР, більшовики беруть курс на «викорінення» всього, що пов'язано з релігією.

УРСР, яка вражала високим рівнем релігійності людей серед усіх інших народів Союзу, зазнала чи не найважчих гонінь. А найбільшого переслідування понесли представники християнських конфесій. Статус Церкви в Радянському Союзі був доволі різним – від гоніння та переслідувань до офіційного визнання. Однак маючи дозвіл на діяльність, завжди були «пункти», які утискали права та свободи релігійних громад. Основними методами «викорінення» релігійності серед радянського суспільства стає атеїстичне виховання та антирелігійна пропаганда. Антирелігійна діяльність, починаючи від 1920-х років починає розвиватись та видозмінюватись. Атеїстична пропаганда з'являється практично у всіх сферах соціального життя радянського суспільства. Священнослужителів, переважно сатирично, виставляють ворогами народу, «дармоїдами»,

заробітчанами та нечесними людьми, для яких служіння в храмі – це заробіток з «бідного народу». Часто така пропаганда супроводжувалась переслідуванням, ув'язненням та фізичним знищенням. Взявши під цілковитий контроль Православну Церкву, влада проводить репресивні дії проти священнослужителів та простих вірних. Після ліквідації Української Автокефальної Православної Церкви, в УРСР залишається єдина, підвладна РПЦ.

Політична карта Європи змінюється після підписання мирного договору Молотова-Ріббентропа про ненапад між СРСР та нацистською Німеччиною. За цим документом «совіти» і нацисти поділили між собою Польщу. До Союзу відійшла вся Західна Україна. Окупувавши західноукраїнські землі, більшовики зіштовхуються з високим рівнем релігійності народу, яка була зумовлена активною працею Римо-Католицької та Греко-Католицької Церков. Тому основне вістря антирелігійної політики більшовиків було спрямоване саме проти цих двох Католицьких Церков. РКЦ, яка представляла в регіоні польський етнос, потрапила першою під «жорна» сталінської репресивної машини. Спецслужби СРСР щодо УГКЦ вже від вересня 1939 року почали розробляти план по ліквідації цієї Церкви і вже аж згодом планували перейти до фізичних репресій. Однак до початку німецько-радянської війни досягнути своєї цілі їм не вдалося. На заваді цілковитого знищення став великий авторитет митрополита Андрія Шептицького у світі.

Це вдалося зробити вже в час другої окупації, коли відбуваються «сприятливі» для більшовиків події – смерть митрополита Андрія Шептицького, формування структури Православної Церкви в Західній Україні вже в юрисдикції РПЦ, налагодження та посилення атеїстичної пропаганди, арешти та репресії греко-католицького єпископату та духовенства. Внаслідок цих подій, 8-10 березня 1946 року відбувається «Львівський псевдособор», кінцевим результатом якого стає ліквідація ГКЦ в Галичині, а 28 серпня 1949 року відбувається ліквідація унії в Закарпатті.

В час Другої світової війни, з ініціативи Йосипа Сталіна відбулося «налагодження» стосунків між РПЦ та владою. Це було зумовлено тим, що

духовенство забезпечувало бойовий дух серед армії та народу, а також Церква надавала велику матеріальну допомогу. З іншого боку, Сталін, частково надавши свободу РПЦ, очікував позитивних відгуків зі сторони західних союзників, від яких залежав Радянський Союз і які у той же час негативно висловлювалися про переслідування віруючих. Однак після закінчення війни знову відновилася антирелігійна політика: посилюється атеїстична пропаганда та репресії на релігійній підставі. Загалом релігійна політика радянської влади періоду «Великого Терору» ознаменувалась нестабільністю у стосунках з релігійною частиною населення: від потужних репресій до часткових свобод, але завжди з метою тотального контролю.

Після смерті Сталіна наступив перехідний період у Радянському Союзі. Відбувається боротьба за владу, в ході якої на короткий термін ЦК КПРС очолив Лаврентій Берія. Він проводить ряд реформ, які розпочали процес десталінізації. В тому числі прагнув налагодити стосунки з Церквами, зокрема з Католицькою Церквою. Для побудови нових відносин з Ватиканською державою посередником мав бути митрополит Йосиф Сліпий, якому навіть дають обіцянку про можливу легалізацію ГКЦ.

Однак через декілька місяців Берію оголосили державним зрадником та засудили до страти. До влади прийшов Микита Хрущов, час правління якого відомий в історії СРСР під назвою «Відлига». У соціальній політиці він також продовжив курс на десталінізацію та лібералізацію радянського суспільства. Однак у релігійній сфері повернувся «до джерел» – викорінення будь-якого вірування та релігії у суспільстві. Одним із мотивів та причин відновлення атеїстичної пропаганди стала економічна криза, яка наступила внаслідок реформ, і відповідальними за це Хрущов називає священнослужителів та віруючих, які не приносили достатньо економічної користі державі.

На відміну від Сталінських репресій, влада періоду «Відлиги» дещо видозмінила антирелігійну політику: зменшилися переслідування та фізичні знищення, почався процес амністії засуджених віруючих та служителів культу. Однак до поширення атеїстичної пропаганди влада також вносить певні

корективи – до висміювання через сатиричні статті та постери, додане таке поняття як «*науковий атеїзм*». Він став обов'язковою дисципліною до вивчення у школах та вищих навчальних закладах. Цей предмет передбачав спростування та заперечення релігійних вірувань та практик на основі наукового прогресу та природничих наук.

Також атеїстична пропаганда була направлена навіть у позанавчальний процес – на різних гуртках, факультативах чи зайнятостях викладачі повинні були притримуватись антирелігійного вчення. Такою ж ситуація була серед робочого класу – на місцях праці відбувались лекції на ці теми. Так звані кінолекторії відбувались в клубах, громадських просторах та навіть просто на вулиці. Через всі види ЗМІ також активно поширювалась пропаганда.

В період «Відлиги» атеїстична пропаганда також стала основою у формуванні радянської культури та мистецтва. Впроваджується нова радянська обрядовість – на зміну релігійним святкам приходять атеїстичні святкування пам'ятних дат у комуністичній ідеології.

Назагал релігійна політика Хрущова була направлена на розвиток *наукового атеїзму*, який мав за мету викоринити релігійність з радянського суспільства серед всіх вікових категорій та соціальних груп.

На зміну Хрущову до влади приходять Леонід Брежнев та початок нового етапу в історії СРСР – «Застой». В СРСР продовжується курс на лібералізацію суспільства і в цей процес також потрапляє і релігійна політика. Як за попереднього правління, так і в період «Застою» зменшується кількість переслідуваних та фізично знищених «за віру». Але водночас атеїстична пропаганда набирає особливого відтінку – більшовики посилюють атеїстичне виховання в закладах освіти, місцях праці та навіть у сім'ї. Для викоринення релігійності серед народу УРСР релігійну обрядовість намагаються витіснити радянською безбожницькою.

Влада намагається ще більше маргіналізувати «віру в Бога» у суспільстві та вказати на її непотрібність. Робиться наголос на викориненні релігійної обрядовості, яка завжди була важливим маркером релігійної ідентичності. Для

цього створюються Палаци укладання подружжя, збільшується кількість РАЦСів. Все для того, щоб дати людям альтернативу проведення релігійних обрядів. Однак в УРСР це лише зміцнило підпілля та зародило такий рух, як релігійне дисидентство. Учасниками цих акцій та протестів за збільшення прав і свобод Церкви, є представники всіх конфесій. Протягом всього періоду «Застою» таких акцій ставало дедалі більше. Цьому також допомагав той факт, що СРСР боровся за чільне місце у зовнішньополітичних процесах у Європі та світі. Тому аби бути серед держав-лідерів, комуністи повинні були забезпечити свободу слова у своїй країні, зокрема у питанні свободи віровизнання. І це в певній мірі стає реальністю – постанови щодо релігійних спільнот, які завжди видавались секретно, тепер були у вільному доступі. Однак попри це, влада також продовжила шукати можливості контролю над віруючими та проводити «легальну» антирелігійну пропаганду та політику.

У магістерській праці було виконано всі завдання, які ставились на початку написання праці. У першому розділі було представлено становлення антирелігійної політики та зародження атеїстичної пропаганди в СРСР. Також було проаналізовано форми та методи атеїстичної пропаганди в УРСР в період «Великого Терору».

У другому розділі проаналізовано зміни у антирелігійній пропаганді Радянського Союзу в УРСР та представлено основні форми та методи пропаганди в період «хрущовської Відлиги».

Третій розділ є представленням одного із завершальних періодів СРСР. В ньому проаналізовано зміни у державно-релігійних відносинах та висвітлено форми та методи атеїстичної пропаганди на території УРСР в період «Застою».

Підсумовуючи та порівнюючи ці три періоди в історії УРСР, можна зробити висновок, що релігійна політика всіх очільників СРСР була спрямована на цілковите викорінення релігійності із соціального життя радянського народу. Однак відмінністю у цих процесах стають форми та методи антирелігійної пропаганди та діяльності – від відкритого гоніння та фізичного знищення до ліберальних та юридичних способів ліквідації релігії з соціуму.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані архівні матеріали

1. Дацько Іван – Горяча Марія (ред.), *Йосиф Сліпий. Спомини*, Львів – Рим 2014.
2. Зінкевич Осип – Лончина Тарас, *МАРТИРОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКОВ*, т. I: *УКРАЇНЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА*, Торонто-Балтимор 1987.
3. Зінкевич Осип – Лончина Тарас, *МАРТИРОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКОВ*, т. II: *УКРАЇНЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА*, Торонто-Балтимор 1985.
4. *Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року*, Київ 1965.
5. Литвин К. (ред.), *ЗАКОНОДАВСТВО ПРО РЕЛІГІЙНІ КУЛЬТИ*, Київ 1973.
6. Росович Володимир, *З хрестом чи ножем? // Вільна Україна (8 квітня 1945) 2*.
7. Сергійчук Володимир, *Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи Радянських органів державної безпеки*, т. 1, Київ 2006.
8. Сергійчук Володимир, *Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи Радянських органів державної безпеки*, т. 2, Київ 2006.
9. Сергійчук Володимир, *Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.)*, Київ 2005.
10. Сергійчук Володимир, *Нескорена Церква*, Київ 2001.
11. Щапов Ярослав (ред.), *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ И КОМУНИСТИЧЕСКОЕ ГОСУДАРСТВО (1917-1941). ДОКУМЕНТЫ И ФОТОМАТЕРИАЛЫ*, Москва 1996.
12. Яремчук Дмитро, *Правда про Унію. Документи і матеріали*, Львів 1981.

Періодичні видання

1. *АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІДЕОЛОГІЧНОЇ МАСОВО-ПОЛІТИЧНОЇ РОБОТИ ПАРТІЇ. ДОПОВІДЬ ЧЛЕНА ПОЛІТБЮРО ЦК КПРС, СЕКРЕТАРЯ ЦК КПРС ТОВАРИША К. У. ЧЕРНЕНКА НА ПЛЕНУМІ ЦК КПРС // Комуніст України 7 (1983) 33-34.*
2. Андрухів І. – Калюжний Р. – Шевченко А., *Політика радянської влади у сфері релігії у Західній Україні у першій половині 60-х рр. ХХ ст. // Юридичний Вісник 3(2011) 19-23.*
3. Андрухів І., *Початок “нової” антирелігійної кампанії в 1961 році та її наслідки // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького 4 (2011) 18-25.*
4. Баєр Г.Й., *Події на західно-українських землях // Український Вісник 64 (16 липня 1941) 20.*

5. БАЖАН ОЛЕГ, *УКРАЇНЬСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА: ЛЕГАЛЬНА ФОРМА ПРОТИСТОЯННЯ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМОВІ В УРСР* // *НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»* 14 (1999) 73-79.
6. БАЙДИЧ ВОЛОДИМИР, *РИМОКАТОЛИЦИЗМ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ СТОСУНКІВ В СРСР (1920–1960-ті рр.)* // *ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: МАЛОВІДОМІ ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ* 36(2010) 294-315.
7. БЕНДАС Д., *РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА НА ЗАКАРПАТТІ В 1944-1949 РОКАХ* // *КОВЧЕГ* 2 (2000) 290-299.
8. БОГАТИРЧУК К. *ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ДОБУ «ЗАСТОЮ»* // *ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ГІЛЕЯ: НАУКОВИЙ ВІСНИК»* 105 (2016) 79-84.
9. БОНДАРЧУК П., *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНІ АКТИ І ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ (СЕРЕДИНА 1950-Х – СЕРЕДИНА 1960-Х РОКІВ)* // *УКРАЇНА ХХ СТ.: КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА* 10 (2006) 164-177.
10. БОНДАРЧУК ПЕТРО – ДАНИЛЕНКО ВОЛОДИМИР, *ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УРСР (СЕРЕДИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х РОКІВ)* // *НАУКОВИЙ ВІСНИК МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. СУХОМЛИНСЬКОГО* 3.34 (2013) 158-171.
11. БОЦЮРКІВ Б., *УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В КАТАКОМБАХ (1946-1989)* // *КОВЧЕГ* 1 (1993) 123-164.
12. БРУХАЛЬ С., *ПІД МАСКОЮ РЕЛІГІЇ* // *ВІЛЬНА УКРАЇНА* 5 (1986) 4.
13. ГРИБЕНИК М., *АТЕЇСТИЧНА ПРОПАГАНДА В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1954-64-Х РР.)* // *НАУКОВИЙ ВІСНИК МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. СУХОМЛИНСЬКОГО* 3.35 (2013) 273-277.
14. ГУРКІНА СВІТЛАНА, *НАПЕРЕДОДНІ ОФІЦІЙНОЇ ЛІКВІДАЦІЇ: АРХИПАСТИРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА ЙОСИФА СЛІПОГО В ЛИСТОПАДІ 1944 – КВІТНІ 1945 РОКУ* // *КОВЧЕГ* 7 (2015) 313-334.
15. ДАНИЛЕЦЬ Ю. – МІЩАНИН В., *ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ЗАКАРПАТТІ В ЧАСИ “СТАЛІНЩИНИ” (1946-1953)* // *НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ* 30 (2013) 46-56.
16. *ДЕЯННЯ АРХИЕРЕЙСЬКОГО СОБОРА РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ* // *ЖУРНАЛ МОСКОВСКОЙ ПАТРИАРХИИ* 8 (1961) 5-29.
17. ДІДУХ ТАРАС, *ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УРСР У ПЕРІОД “ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ” (1953-1959 РР.)* // *НАУКОВІ ЗАПИСКИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО*

- НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТОЮКА 2 (2010) 190-196.
18. Дмитрук В. *Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.)* // *Історія України. Маловідомі імена, події факти (Збірник статей)* 36 (2010) 283-293.
 19. Єленський Віктор, *Держава і Церква в Україні: з історії передквітневого двадцятиліття* // *Людина і Світ* 2 (1991) 8-12.
 20. *Застанова на місяць лютий* // *Вісті з Риму* 2 (1987) 1-2.
 21. Каганов Ю., *Радянські свята та обряди в контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст.* // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 36 (2013) 186-194.
 22. Лебедєв Віталій, *Від політики державного атеїзму до релігійної та релігієзнавчої освіти* // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* 2(2014) 24-29.
 23. *Лист Християнського комітету захисту прав віруючих СРСР до Папи* // *Патріархат* 9 (1978) 7-9.
 24. Мальцева Ольга, *Антирелігійна пропаганда в школах радянської України (20-30-ті роки ХХ століття)* // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка* 290 (2015) 11-17.
 25. Маринченко Г., *Антирелігійна пропаганда засобами кіно та радіо за часів Хрущовської відлиги (за матеріалами південних областей УРСР)* // *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського* 3.35 (2013) 142-146.
 26. Михайлова Н. – Иванченко С., *Правовые основы деятельности Русской Православной Церкви в СССР в 1950-1970 гг.* // *Вестник Московского университета МВД России* 2 (2011) 155-157.
 27. *Обмін посланнями Святішого патріарха Московського і всієї Русі Пимена та Святішого Іоанна Павла, Папи Римського* // *Православний вісник* 6 (1981) 1-3.
 28. Осадчий Володимир, *Віра всупереч надії: з історії Римо-Католицької Церкви у Радянській Україні в повосінний період* // *Ковчег* 6 (2012) 445-460.
 29. Панич Олена, *Євангельські християни-баптисти в державі «наукового атеїзму»: досвід духовної опозиції* // *Ковчег* 6 (2012) 498-516.
 30. Пхиденко Ігор, *Релігієзнавчий аспект світоглядної політики в школах України 70-х – першої половини 80-х років ХХ ст.* // *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки* 9-10 (2013) 127-132.

31. Скакун Р., «СТОРОЖ БРАТОВІ СВОЄМУ»: АГЕНТУРА ОРГАНІВ БЕЗПЕКИ СРСР у СЕРЕДОВИЩІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В 1939-1941 РОКАХ // *Ковчег* 8 (2018) 164.
32. Смирнов Андрій, *Почаївський собор 18-23 серпня 1941 року* // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* 24 (2015) 61-66.
33. Смолкин-Ротрок В., *ПРОБЛЕМА «ОБЫКНОВЕННОЙ» СОВЕТСКОЙ СМЕРТИ* // *Государство, религия, церковь в России и за рубежом* 3-4 (2012) 430-463.
34. *СОБОР ЕПИСКОПОВ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ* // *Журнал Московской Патриархии* (вересень 1943) 6.
35. Фенич В., *ЕКЛЕЗИАЛЬНА Й НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛІКІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ* // *Ковчег* 4 (2003) 146-161.
36. *ЦЕРКОВНОЕ ТОРЖЕСТВО В МОСКВЕ 12 СЕНТЯБРЯ 1943 ГОДА* // *Журнал Московской Патриархии* (вересень 1943) 21-22.
37. Шліхта Наталя, *ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКИЙ ЕКЗАРХАТ: НЕСПОДІВАНІ НАСЛІДКИ «ВОЗЗ'ЄДНАННЯ»* // *Ковчег* 6 (2012) 430-446.
38. Шліхта Наталя, *ОСНОВНІ ФОРМИ І МЕТОДИ АТЕЇСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР НАПРИКІНЦІ 50-х – НА ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ* // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»* 14 (1999) 80-87.

Література

1. Бабинський Анатолій, *Історія УГКЦ за 90 хвилин*, Львів 2018.
2. Білас Іван, *РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНА СИСТЕМА В УКРАЇНІ 1917-1953*, т. 1, Київ 1994.
3. Бондарчук Петро – Даниленко Володимир, *РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-х-1980-х РОКАХ І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ СТОСУНКІВ*. Київ 2010.
4. Боцюрків Богдан, *УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА (1939-1950)*, Львів 2005.
5. Власовський І., *НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ*, т.4, ч.2, Нью-Йорк 1975.
6. Галан Ярослав, *ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ. ХУДОЖНЯ ПРОЗА. ПУБЛІЦИСТИКА*, Київ 1983.
7. Дзюбчук К., *СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ОБРЯДОВОСТІ В УРСР (КІНЕЦЬ 1950-х – 1960-ті рр.)*, Київ 2018.
8. Дмитрух Севастіян, *ЖИТТЯ ЯК ПОДВИГ ДЛЯ ХРИСТА: CURRICULUM VITAE МОНАХА РЕДЕМПТОРИСТА МІСЦЕБЛЮСТИТЕЛЯ І ПРАВЛЯЧОГО АРХІЄРЕЯ КИЄВО-ГАЛИЦЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ВОЛОДИМИРА СТЕРНЮКА*, Львів 2007.

9. ЄГРЕШІЙ ОЛЕГ, *ЄПИСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН: ПОРТРЕТ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОГО І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА*, ІВАНО-ФРАНКІВСЬК 2006.
10. ІСІЧЕНКО ІГОР, *ЗАГАЛЬНА ЦЕРКОВНА ІСТОРІЯ*, ХАРКІВ 2001.
11. ІСІЧЕНКО ІГОР, *ІСТОРІЯ ХРИСТОВОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ*, ХАРКІВ 2008.
12. КОЛОДНИЙ АНАТОЛІЙ (РЕД.), *ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ В УКРАЇНІ. КАТОЛИЦИЗМ*, т.4, КИЇВ 2001.
13. КРУПЧАН СВИТЛАНА, (РЕД.), *НОВИЙ ДОВІДНИК: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*, КИЇВ 2012.
14. КУРЛЯНДСКИЙ ИГОРЬ, *СТАЛИН, ВЛАСТЬ, РЕЛИГИЯ (РЕЛИГИОЗНЫЙ И ЦЕРКОВНЫЙ ФАКТОРЫ ВО ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В 1922-1953 ГГ.)* МОСКВА 2011
15. ЛУЖНИЦЬКИЙ Г., *УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ*, ФІЛАДЕЛЬФІЯ 1954
16. ПАЩЕНКО ВОЛОДИМИР, *ГРЕКО-КАТОЛИКИ В УКРАЇНІ*, ПОЛТАВА 2002.
17. ПОСПЕЛОВСКИЙ ДМИТРИЙ, *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В XX ВЕКЕ*, МОСКВА 1995.
18. ПРАХ БОГДАН, *ДУХОВЕНСТВО ПЕРЕМИСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ТА АПОСТОЛЬСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЛЕМКІВЩИНИ*, т. 1: БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ (1939-1989), ЛЬВІВ 2015.
19. РУДНИЦЬКА МІЛЕНА, *ЗАХІДНЯ УКРАЇНА ПІД БОЛЬШЕВИКАМИ*, НЬЮ ЙОРК 1958.
20. СТОЦЬКИЙ ЯРОСЛАВ, *ДЕРЖАВА І РЕЛІГІЇ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ: КОНФЕСІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ 1944-1964 РОКІВ*, КИЇВ 2008.
21. СУБТЕЛЬНИЙ О., *УКРАЇНА. ІСТОРІЯ*, КИЇВ 1991.
22. ТЕОДОРОВИЧ Г. (РЕД.), *ХРИСТІЯНСЬКИЙ ГОЛОС. ЗБІРНИК ПАМ'ЯТОК САМВИДАВУ КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ*, ЛЬВІВ 2007.
23. ЦВЕТКОВ В'ЯЧЕСЛАВ (РЕД.), *ЛІТОПИС ГОЛГОТИ УКРАЇНИ*, т. II: РЕПРЕСОВАНА ЦЕРКВА, ДРОГОБИЧ 1994.
24. ШКАРОВСКИЙ МИХАИЛ, *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ ПРИ СТАЛИНЕ И ХРУЩЁВЕ (ГОСУДАРСТВЕННО-ЦЕРКОВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В 1939-1964 ГОДАХ)*, МОСКВА 1999.
25. ШЛІХТА НАТАЛІЯ, *ЦЕРКВА ТИХ, ХТО ВИЖИВ. РАДЯНСЬКА УКРАЇНА, СЕРЕДИНА 1940-х – ПОЧАТОК 1970-х РР.*, ХАРКІВ 2011.

Інтерв'ю

1. ГРЕЧКО І., ІНТЕРВ'Ю ВІД 18.07.1997 / ІНТЕРВ'ЮЕР: КУПЧИК Л. // АРХІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ, СПР. 732.
2. КОБРИН В., ІНТЕРВ'Ю ВІД 22.06.1993 / ІНТЕРВ'ЮЕР СМОЛЮК С. // АІЩ, СПР. П-1-1-160.
3. КОСТЮК М., ІНТЕРВ'Ю ПРО О. ГЕРМАНА БУДЗІНСЬКОГО ВІД 14.12.2007/ ІНТЕРВ'ЮЕР КРИСЬКІВ О. // АІЩ, СПР. П-1-1-1670.

Інтернет-джерела

1. 09.11.1976 – створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод, 9 листопада 2014 // Територія Терору [HTTP://TERRITORYTERROR.ORG.UA/UK/RESOURCES/CALENDAR/DETAILS/?NEWSID=434](http://territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=434).
2. 80 ЛЕТ НАЗАД В СССР НАЧАЛАСЬ “БЕЗБОЖНАЯ ПЯТИЛЕТКА”, ТРАВЕНЬ 2012// ПРАВОСЛАВИЕ.RU [HTTPS://PRAVOSLAVIE.RU/53531.HTML](https://pravoslavie.ru/53531.html).
3. БАЖАН ОЛЕГ, УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УМОВАХ ХРУЩОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ”, 19 БЕРЕЗНЯ 2008// ЦЕРКОВЬ – ПРАВОСЛАВНЫЕ КАТОЛИКИ ОДЕССЫ [HTTP://WWW.CERKVA.OD.UA/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8/73-----](http://www.cerkva.od.ua/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8/73-----).
4. БАЙДИЧ В., АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У 1958-1964 РР. І РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ, 22 КВІТНЯ 2013 // РЕЛІГІЯ В УКРАЇНІ [HTTPS://WWW.RELIGION.IN.UA/ZMI/UKRAINIAN_ZMI/21694-ANTIRELIGIJA-KAMPANIYA-RADYANSKOYI-VLADI-U-1958-1964-RR-I-RIMO-KATOLICKA-CERKVA-V-UKRAYINI.HTML](https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/21694-antireligijna-kampaniya-radyanskoji-vladi-u-1958-1964-rr-i-rimo-katolicka-cerkva-v-ukrayini.html).
5. БЕЗБОЖНАЯ ПЯТИЛЕТКА В СССР. 1932-1937, СІЧЕНЬ 2015// LIVEJOURNAL [HTTPS://NNGAN.LIVEJOURNAL.COM/515397.HTML](https://nngan.livejournal.com/515397.html).
6. БЛЕЦЬКА СВІТЛАНА – ОНИЩЕНКО СВІТЛАНА, ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ЩОДО ЦЕРКВИ І ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ // VUZLIB.COM [HTTP://VUZLIB.COM/CONTENT/VIEW/1885/52](http://vuzlib.com/content/view/1885/52).
7. БЛОКІНЬ С., ВОЛОДИМИР (ВАСИЛЬ ОМЕЛЯНОВИЧ РОМАНЮК) // ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ [HTTP://RESOURCE.HISTORY.ORG.UA/CGI-BIN/EIU/HISTORY.EXE?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=EIU_ALL&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=VOLODYMYR_Ro](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=EIU_ALL&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=VOLODYMYR_Ro).
8. ВАСИЛИК ВЛАДИМИР, ГОНЕНИЯ П’ЯТИДЕСЯТЫХ И ШЕСТИДЕСЯТЫХ ГОДОВ, 20 ЖОВТНЯ 2009 // ПРАВОСЛАВИЕ [HTTP://WWW.PRAVOSLAVIE.RU/37840.HTML](http://www.ppravoslavie.ru/37840.html).
9. ВЛАСТЬ И ЦЕРКОВЬ 1945-1964 // РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ. ВЕНГЕРСКАЯ ЕПАРХИЯ МОСКОВСКОГО ПАТРИАРХАТА, [HTTP://LENDVAI.ORTHODOXIA.ORG/2015/07/15/VLAST-I-CERKOV-1945-1964/](http://lendvai.orthodoxia.org/2015/07/15/vlast-i-cerkov-1945-1964/).
10. ГЕЛА ОКСАНА, АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ» В 1953-1964 РР, 26 ТРАВНЯ 2016 // HISTORIANS [HTTP://HI-PHI.ORG.UA/HISTORIANS.IN.UA/INDEX.PHP/EN/DOSLIDZHENNYA/1906-HELA-O-M-ANTYRELIHIINA-PROPAGANDA-NA-STORINKAKH-ZHURNALU-PERETS-V-1953-1964-RR-DOSVID-VYKORYSTANNIA-BAZ-DANYKH](http://hphi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1906-hela-o-m-antyreligiina-propahanda-na-storinkakh-zhurnalu-perets-v-1953-1964-rr-dosvid-vykorystannia-baz-danykh).

11. ГЕРЕЙ В., *ЛАВРЕНТИЙ БЕРІЯ: АРЕШТ І РОЗСТРІЛ // НА СКРИЖАЛЯХ* [HTTPS://NA-SKRYZHALYAH.BLOGSPOT.COM/2016/12/BLOG-POST_77.HTML](https://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/12/blog-post_77.html).
12. ДЕМЕНТЬЕВ А., *ХРУЩЁВСКАЯ АНТИРЕЛИГИОЗНАЯ КАМПАНИЯ // ФОНД ПОДДЕРЖКИ ГОНИМЫХ ХРИСТИАН РОССИИ И СТРАН СНГ* [HTTP://WWW.FONDSP.ORG/NEWS/READ/ARTICLE/367981](http://www.fondsp.org/news/read/article/367981).
13. *ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ. РЕЛІГІЙНЕ ДИСИДЕНСТВО // HISTORY* [HTTPS://HISTORY.VN.UA/COMPENDIUM/UKRAINE-HISTORY-LECTIONS-DISSIDENT-MOVEMENT/6.PHP](https://history.vn.ua/compendium/ukraine-history-lections-dissident-movement/6.php).
14. ДІДУХ ТАРАС, *Стан РКЦ на Тернопільщині у контексті антирелігійної політики радянської влади 1957-1964 рр., 9 грудня 2014 // Релігія в Україні* [HTTPS://WWW.RELIGION.IN.UA/MAIN/HISTORY/27288-STAN-RIMO-KATOLICKOYI-CERKVI-NA-TERNOPILSHHINI-U-KONTEKSTI-ANTIRELIGIJNOYI-POLITIKI-RADYANSKOYI-VLADI-V-19571964-RR.HTML](https://www.religion.in.ua/main/history/27288-stan-rimo-katolickoyi-cerkvi-na-ternopilshhini-u-konteksti-antireligijnoyi-politiki-radyanskoji-vladi-v-19571964-rr.html).
15. *Журнал “Безбожник” и другая антирелигиозная пропаганда в СССР, квітень 2012// ИСТОРИЯ ПРОПАГАНДЫ, ,* [HTTP://PROPAGANDAHISTORY.RU/393/ZHURNAL-BEZBOZHNIK-I-DRUGAYA-ANTIRELIGIOZNAYA-PROPAGANDA-V-SSSR](http://propagandahistory.ru/393/zhurnal-bezbozhnik-i-drugaya-antireligioznaya-propaganda-v-sssr).
16. *Из информации херсонского областного совета профсоюзов украинскому республиканскому совету профсоюзов о работе по атеистическому воспитанию трудящихся // Мой город Херсон* [HTTP://MYCITY.KHERSON.UA/ISTORIYA/1978-1997-GODY/1982-GOD.HTML](http://mycity.kherston.ua/istoriya/1978-1997-gody/1982-god.html).
17. *Йосиф Слпий (1892-1984) // RISU* [HTTPS://RISU.ORG.UA/UA/INDEX/REFERENCE/PERSONS/~%D0%99/45677/](https://risu.org.ua/ua/index/reference/persons/~%D0%99/45677/).
18. *История хрущёвской антирелигиозной кампании, 20 березня 2015 // ИСТОРИЯ ПРОПАГАНДЫ* [HTTP://PROPAGANDAHISTORY.RU/2136/OT-TMY-K-SVETU--SOVETSKIY-ANTIRELIGIOZNYU-FILM-1961-G/](http://propagandahistory.ru/2136/ot-tmy-k-svetu--sovetskiy-antireligioznyy-film-1961-g/).
19. *Климончук Оксана, Як і чому комуністична влада ліквідувала УГКЦ, 4 березня 2016//* *Новини* *УГКЦ,* [HTTP://NEWS.UGCC.UA/ARTICLES/YAK %D1%96 ЧОМУ КОМУН%D1%96СТИЧНА ВЛАДА _L%D1%96KV%D1%96DOVUVALA_UGKTS_76123.HTML](http://news.ugcc.ua/articles/yak-%D1%96-chomu-komun%D1%96stichna-vlada-l%D1%96kv%D1%96dovuvala-ugkts_76123.html).
20. *Коняев А. – Артемьев А., Сердце безсердечного мира. Как родился и умер советский научный атеизм, СЕРПЕНЬ 2013//* *LENTA.RU* [HTTPS://LENTA.RU/ARTICLES/2013/08/09/ATHEISM/](https://lenta.ru/articles/2013/08/09/atheism/).
21. *Кравець С., Архирейський собор Русской православной Церкви 18 июля 1961 г. // Православная Энциклопедия* [HTTP://WWW.PRAVENC.RU/TEXT/76504.HTML](http://www.pravenc.ru/text/76504.html).
22. *Крупина Віктор, Нарада у Гельсінкі // Цей день в історії* [HTTPS://WWW.JNSM.COM.UA/H/0801Q/](https://www.jnsm.com.ua/h/0801Q/).

23. ЛАГОДИЧ МИКОЛА, *Рада у справах РПЦ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ*, 27 БЕРЕЗНЯ 2010 // СВЯЩЕННИК *МИКОЛАЙ* ЛАГОДИЧ
[HTTPS://FMYKOLAJ.IO.UA/S90694/RADA_U_SPRAVAH_RPC_ISTORIKO-PRVVOVIY_ANALIZ](https://fmykolaj.io.ua/s90694/rada_u_spravah_rpc_istoriko-pravoviy_analiz).
24. ЛАГОДИЧ МИКОЛА, *Рада у справах РПЦ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД*, 21 СІЧНЯ 2012 // [HTTPS://FMYKOLAJ.IO.UA/S194544/RADA_U_SPRAVAH_RPC_ISTORIKO-PRVVOVIY_OGLYAD](https://fmykolaj.io.ua/s194544/rada_u_spravah_rpc_istoriko-pravoviy_oglyad).
25. ЛИПОВЕЦЬКИЙ СВЯТОСЛАВ, *ПАТРІАРХ, ВИЗНАНИЙ НАРОДОМ, НЕ ВИЗНАНИЙ ВАТИКАНОМ*, 18 ЛЮТОГО 2012 // *ІСТОРИЧНА ПРАВДА*
[HTTP://WWW.ISTPRAVDA.COM.UA/ARTICLES/2012/02/18/73821/](http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/18/73821/).
26. ЛИСТ Г. КАРПОВА Й. *СТАЛІНУ З ПЛАНОМ БОРОТЬБИ ПРОТИ ВАТИКАНУ* // *РІСУ*
[HTTPS://RISU.ORG.UA/UA/LIBRARY/HISTORIC_ARCHIVE/33602/](https://risu.org.ua/ua/library/historic_archive/33602/).
27. МИНЖУРЕНКО АЛЕКСАНДР, *РАЗВИТОЙ СОЦИАЛИЗМ: ЗАСТОЙ В ПРАВОВОМ ПОЛОЖЕНИИ ДУХОВЕНСТВА*, 11 ЧЕРВНЯ 2019 // *РАПСИ*
[HTTP://WWW.RAPSINEWS.RU/PUBLICATIONS/20190611/300295960.HTML](http://www.rapsinews.ru/publications/20190611/300295960.html).
28. МИЦИК ЮРІЙ – БАЖАН ОЛЕГ – ВЛАСОВ ВІТАЛІЙ, *ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК*. // [HTTP://WWW.EBK.NET.UA/BOOK/HISTORY/MITSYK_IU/PART22/2204.HTM](http://www.ebk.net.ua/book/history/mitsyk_iu/part22/2204.htm).
29. МОРОЗ ВОЛОДИМИР, *Йосиф Сліпий “Поставте собі питання: що про вас одного дня скаже історія”*, 17 лютого 2017 // *Тиждень.UA* [HTTP://TYZHDEN.UA/HISTORY/185683](http://tyzhden.ua/history/185683).
30. МОРОЗ ВОЛОДИМИР, *ЛЮБОВ ДО ПРИРОДИ: МАЛОВІДОМЕ ЗАХОПЛЕННЯ ПАТРІАРХА ЙОСИФА СЛІПОГО*, 3 ЖОВТНЯ 2017// *РІСУ*
[HTTPS://RISU.ORG.UA/UA/INDEX/EXCLUSIVE/EVENTS_PEOPLE/68462/](https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/events_people/68462/).
31. *НАРУШЕНИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ЗАКОННОСТИ ХРУЩЕВЫМ: ПРЕСЛЕДОВАНИЕ ЦЕРКВИ И ВЕРУЮЩИХ*, 11 ЧЕРВНЯ 2012 // *Махпарк*
[HTTPS://MAXPARK.COM/COMMUNITY/129/CONTENT/1409826](https://maxpark.com/community/129/content/1409826).
32. *ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ У СЕРЕДИНІ 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.*, 4 ВЕРЕСНЯ 2014 // *УКРАїнська ЦИФРОВА БІБЛІОТЕКА*, [http://elib.org.ua/religion/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1409840461&archive=&start_from=&ucat=&/](http://elib.org.ua/religion/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1409840461&archive=&start_from=&ucat=&).
33. ПАГРІЯ ОЛЕКСАНДР, *ЛІКВІДАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАКАРПАТТІ 1944-1949 РР.* // *ТЕРИТОРІЯ ТЕРОРУ*
[HTTP://TERRITORYTERROR.ORG.UA/UK/PUBLICATIONS/DETAILS/?NEWSID=338](http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=338).
34. ПАНИЧ О., *ДІТИ І ДИТИНСТВО ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАБТИСТІВ В УМОВАХ ПІЗЬНОГО РАДЯНСЬКОГО ЧАСУ (1960-80-ТІ РОКИ)*, 24 ВЕРЕСНЯ 2015 // *РІСУ*
[HTTPS://RISU.ORG.UA/ARTICLE_PRINT.PHP?ID=61194&NAME=RELIGIOUS_DIGEST&LANG=U
A&/](https://risu.org.ua/article_print.php?id=61194&name=religious_digest&lang=UA&).

35. *ПОСЛЕДНИЙ “ШТУРМ НЕБА”*. АНТИЦЕРКОВНА ПОЛИТИКА ХРУЩЄВА // [HTTP://VESTNIK.YSPU.ORG/RELEASES/UCHENUE_PRAKTIKAM/9/](http://vestnik.yvspu.org/releases/uchenu_e_praktikam/9/).
36. РАПП ІРИНА, *РОМАНЮК ВАСИЛЬ ОМЕЛЯНОВИЧ (ПАТРИАРХ ВОЛОДИМИР)*, 19 квітня 2005 // *ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ* [HTTP://MUSEUM.KHPG.ORG/INDEX.PHP?ID=1113937541](http://museum.khpg.org/index.php?id=1113937541).
37. *РЕФОРМА 1961 Г. И УСИЛЕНИЕ СЕРГИАНЦЕВ* // E-READING [HTTP://WWW.E-READING.CLUB/CHAPTER.PHP/1015577/25/SHUBIN - SVOBODA V SSSR.HTML](http://www.e-reading.club/chapter.php/1015577/25/Shubin_-_Svoboda_v_SSSR.html).
38. СМОЛЯННИКОВ С., *БЕЗ БОГА В ДУШЕ И ЦАРЯ В ГОЛОВЕ*, лютий 2012 // *ФРАЗА.ЮА* [HTTPS://FRAZA.UA/ANALYTICS/134598-«BEZ BOGA V DUSHE I TSARJA V GOLOVE»](https://frazua.com/analytics/134598-«bez_boga_v_dushe_i_tsarja_v_golove»).
39. *СОЮЗ ВИНСТВУЮЩИХ БЕЗБОЖНИКОВ СРСР* // *НАЦИОНАЛЬНАЯ ФИЛОСОФСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ*, [HTTP://TERME.RU/TERMIN/SOYUZ-VOINSTVUYUSCHIH-BEZBOZHNIKOV-SSSR.HTML](http://terme.ru/termin/soyuz-voinstvuyuschih-bezbozhnikov-sssr.html).
40. СУББОТІН В., *ТЕРЕЛЯ ЙОСИП МИХАЙЛОВИЧ* // *ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ* [HTTP://RESOURCE.HISTORY.ORG.UA/CGI-BIN/EIU/HISTORY.EXE?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=EIU_ALL&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=TERELIA_J](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=EIU_ALL&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=TERELIA_J).
41. СУББОТКІН АРТЕМ. *ЗА ЧТО ПИЛИ ГЕНСЕК БРЕЖНЕВ И ПАТРИАРХ ПИМЕН*, 21 лютого 2014 // *ІЗВЕСТИЯ ТАТАРСТАНА* [HTTP://WWW.TATARNEWS.RU/ARTICLES/8018](http://www.tatarnews.ru/articles/8018).
42. ТЄВІКОВА ОЛЬГА, *АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА У ЗАКЛАДАХ КУЛЬТУРИ УРСР У 1953-1964 РОКАХ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)* 21 липня 2011 // *УПЦ КП. ПОЛТАВСЬКА ЄПАРХІЯ* [HTTP://WWW.CERKVA.PL.UA/INDEX.PHP?VIEW=ORTHODOX_ARTICLE&ID_ORTH=99&DATE=2011-07&IKL=18&ID_CAT=63&NM=%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%96](http://www.cerkva.pl.ua/index.php?view=orthodox_article&id_orth=99&date=2011-07&ikl=18&id_cat=63&nm=%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%96).
43. ТЄВІКОВА ОЛЬГА, *ФОРМИ ТА МЕТОДИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ БОРОТЬБИ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (1953-1964 РР.)* // *КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ* [HTTP://WWW.KYUMU.EDU.UA/VMV/V/08/TEVIKOVA.HTM](http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm).
44. ФЕДИК ІГОР, *СТАЛІНСЬКА “ЛІКВІДАЦІЯ” УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ*, 27 лютого 2016 // *УКРАЇНСЬКИЙ ПОГЛЯД* [HTTP://UKRPOHLIAD.ORG/NATIONAL-MEMORY/STALINSKA-LIKVIDATSIYA-UKRAYINSKOYI-GREKO-KATOLYTSKOYI-TSERKVY.HTML](http://ukrponliad.org/national-memory/stalinska-likvidatsiya-ukrayinskoji-greko-katolytskoji-tserkvvy.html).
45. ФЕДОРОВ АЛЕКСАНДР, *АНАЛИЗ СОВЕТСКИХ АНТИРЕЛИГИОЗНЫХ ФИЛЬМОВ* 8 червня 2013 // *КИНО-ТЕАТР* [HTTPS://WWW.KINO-TEATR.RU/KINO/ART/KINO/3011/](https://www.kino-teatr.ru/kino/art/kino/3011/).
46. *ХРУЩОВСЬКА “ВІДЛИГА” (1953-1964 РР.)* // *ТЕРИТОРІЯ ТЕРРОРУ*, [HTTP://WWW.TERRITORYTERROR.ORG.UA/UK/HISTORY/1953-1964/](http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1953-1964/).

47. ЦЕШКОВСКИЙ ВИКТОР, *РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В ЭПОХУ ПРАВЛЕНИЯ БРЕЖНЕВА*, 1 ВЕРЕСНЯ 2013 // *МОСКОВСКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ДУХОВНАЯ СЕМИНАРИЯ. КАФЕДРА ЦЕРКВОВНОЙ ИСТОРИИ* [HTTP://HISTORY-MDA.RU/PUBL/3137_3137.HTML/](http://history-mda.ru/publ/3137_3137.html/).
48. ШЛІХТА НАТАЛЯ, *ВСІ ЄПІСКОПИ В СРСР БУЛИ ЗМУШЕНІ СПІВПРАЦЮВАТИ З КДБ*, 21 СЕРПНЯ 2016 // *ЦЕНЗОР.НЕТ* [HTTPS://UA.CENSOR.NET.UA/RESONANCE/401484/VSI_YEPYSKOPY_V_SRSR_BULY_ZMUSHENI_SPIVPRATSYUVATY_Z_KDB_ISTORYK_TSERKVY_NATALYA_SHLIHTA](https://ua.censor.net.ua/resonance/401484/vsi_yepyskopy_v_srsr_buly_zmusheni_spivpratsyuvaty_z_kdb_istoryk_tserkvy_natalya_shlihta).
49. ШУБИН А., *ПРИТЕСНЕНИЯ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В 50-60-Х ГГ. СОВЕТСКИЙ КОНКОРДАТ* // *SOVIETHISTORY* [HTTP://WWW.SOVIETHISTORY.RU/SOVHIST/PRITESNENIYA-RUSSKOY-PRAVOSLAVNOY-CERKVI.HTML](http://www.soviethistory.ru/sovhist/pritesneniya-russkoy-pravoslavnoy-cerkvi.html).

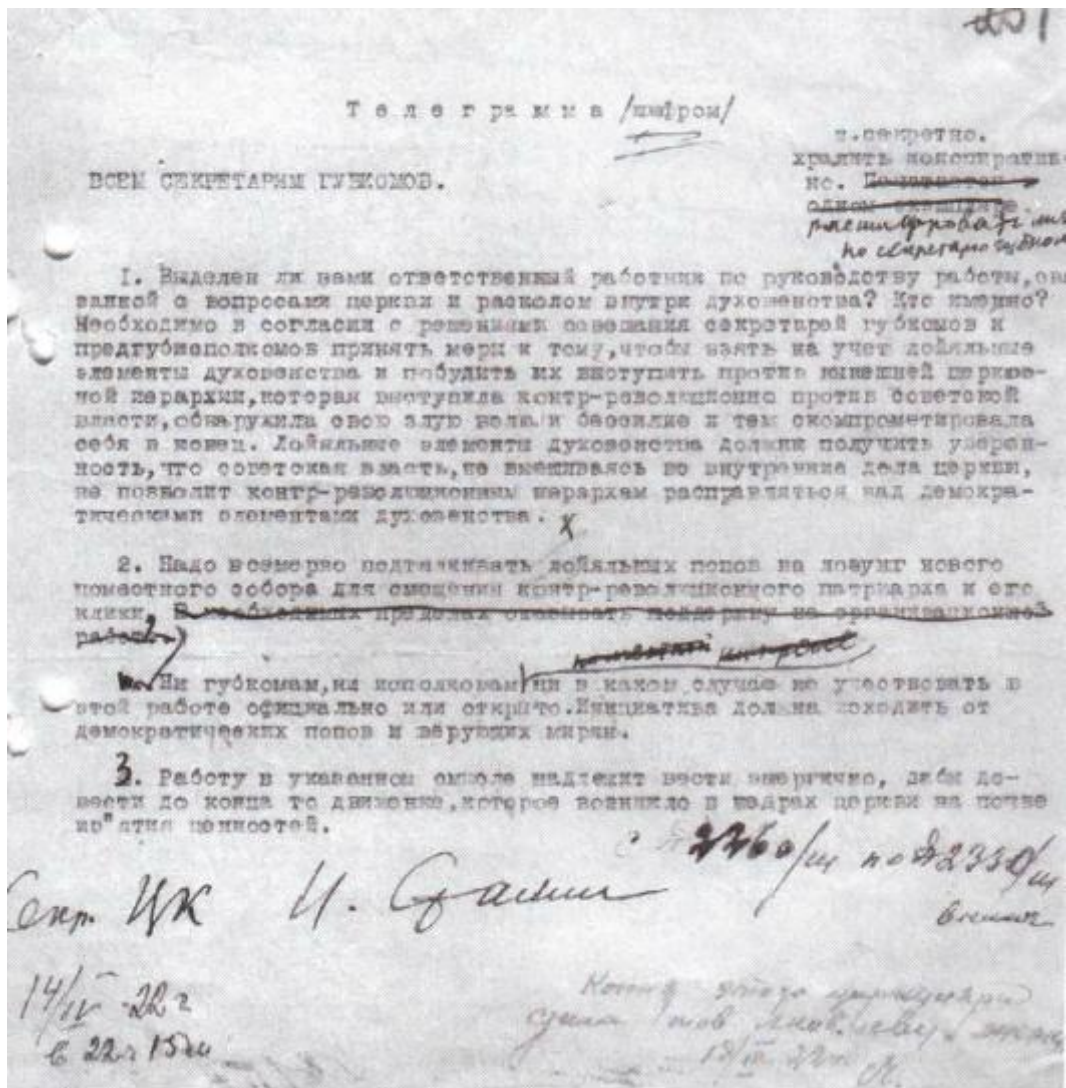
Відео-матеріали

1. ВОРОНИН В. (РЕЖИСЕР), *ИСПОВЕДЬ* [КІНОСТРІЧКА], СССР: ОДЕССКАЯ КИНОСТУДИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ФИЛЬМОВ 1962.
2. ДІГТЯРЕНКО В. (РЕЖИСЕР), *ТІ, ЩО ВІРНІ* [DVD], УКРАЇНА: ЖИВЕ ТЕЛЕБАЧЕННЯ 2016.
3. ДОМАНОВСЬКИЙ А., *АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ» В 1953-1964 РР.: ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ БАЗ ДАНИХ*, ОПУБЛІКОВАНО : 3 ТРАВНЯ 2016, [HTTPS://WWW.YOUTUBE.COM/WATCH?V=LXnmyXGJM8A](https://www.youtube.com/watch?v=LXnmyXGJM8A)
4. *ОТ ТЬМЫ К СВЕТУ* [ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ФІЛЬМ], СССР: 1961.

ДОДАТКИ

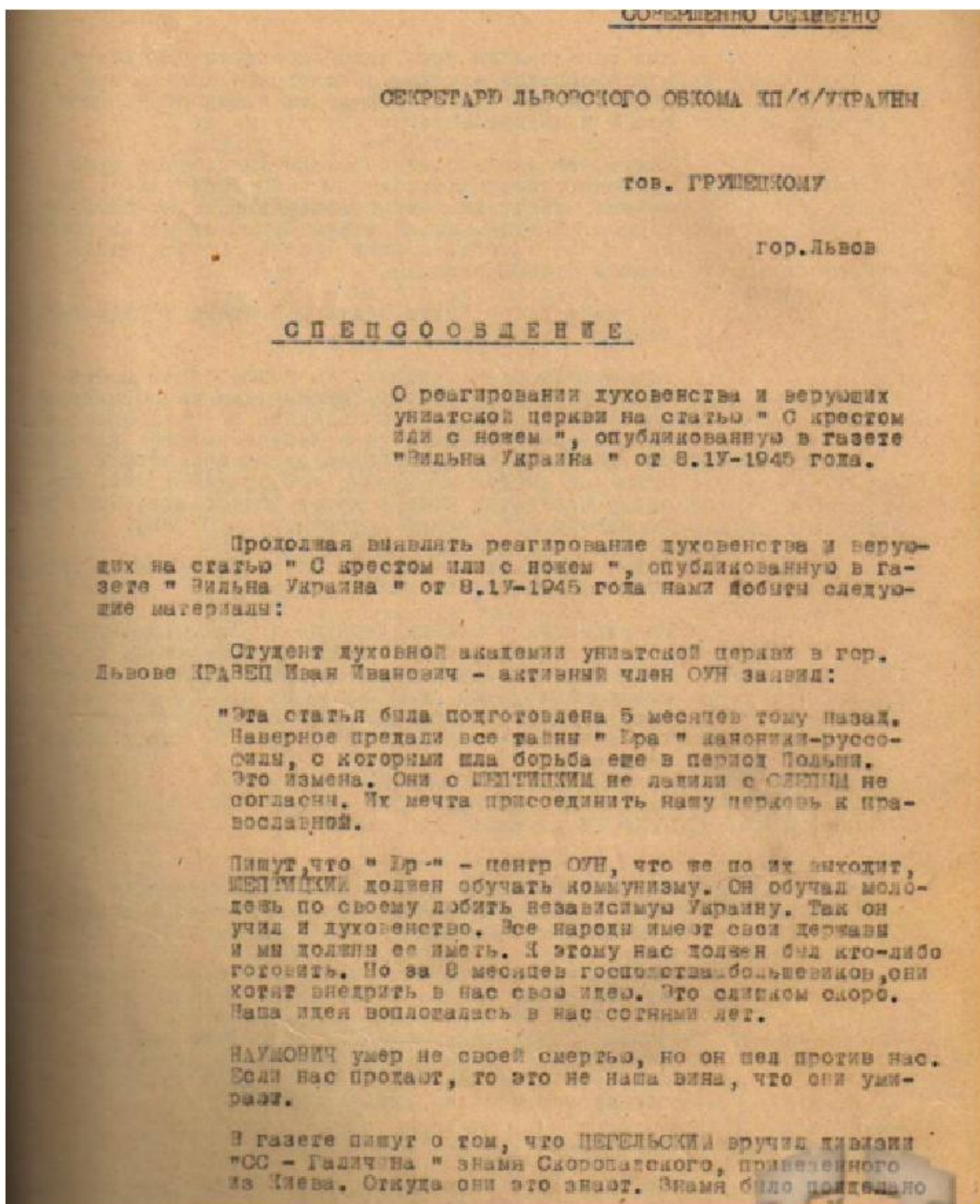
Додаток № 1

«Телеграма від Йосифа Сталіна всім обкомам про організацію внутрішньо-церковного розколу»

Додаток № 2

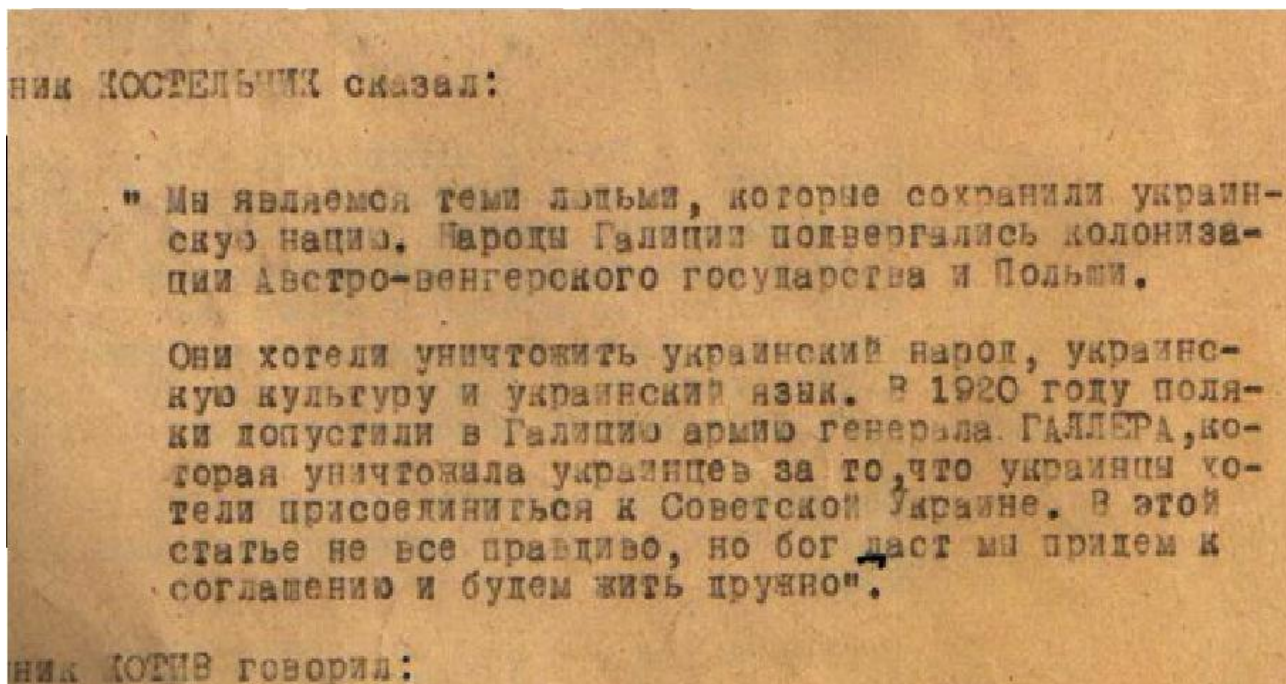
«Спецповідомлення начальника НКДБ Львівської області про реагування духовенства та вірних уніатської на статтю «З хрестом чи ножем?»»

*<http://territoryterror.org.ua/uk/archive/documents/document/?pictureid=340>

Додаток № 3

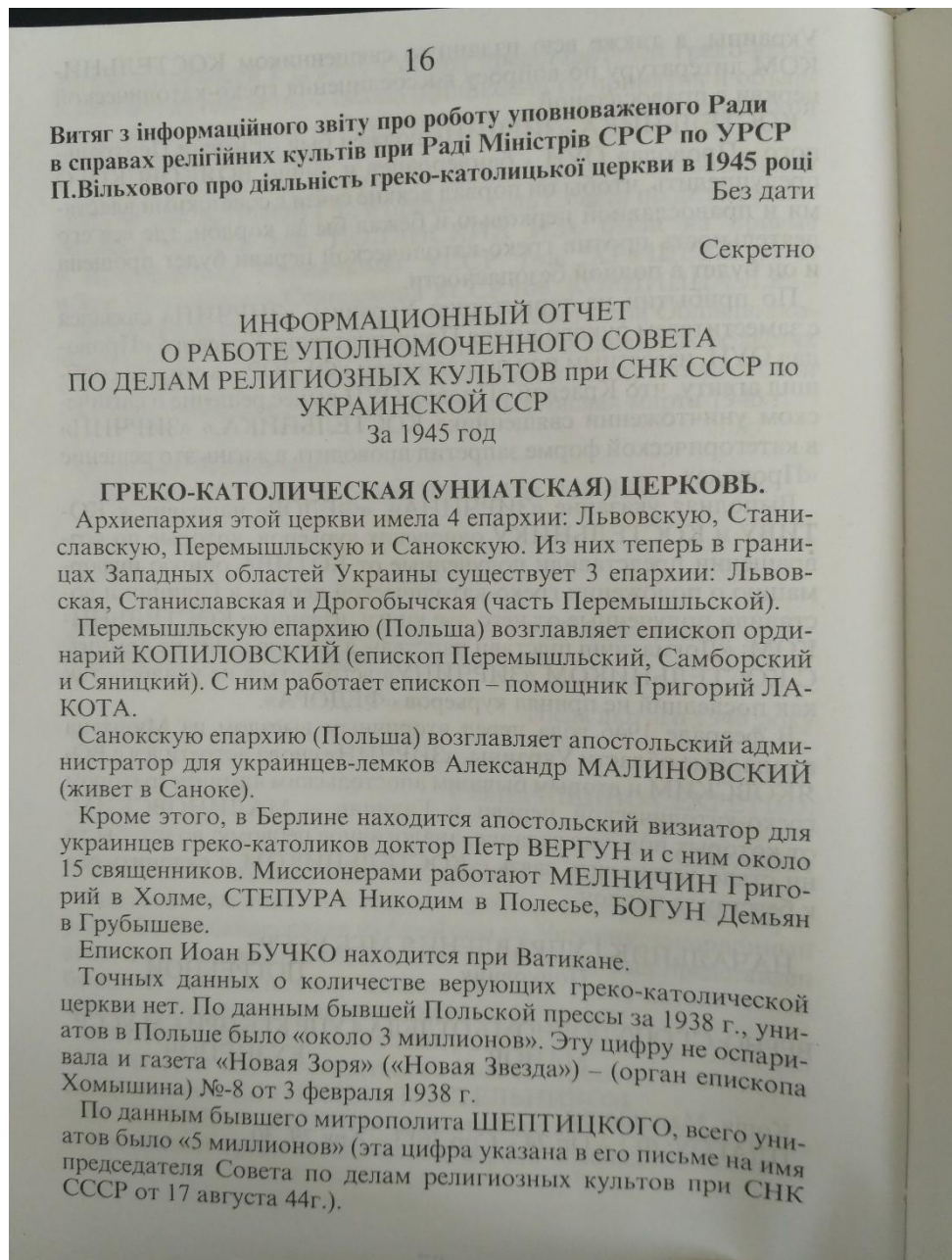
«Спецповідомлення начальника НКДБ Львівської області про реагування духовенства і віруючих уніатської церкви на статтю "З хрестом чи з ножем"»

* <http://territoryterror.org.ua/image.php?pictureid=340>

Додаток № 4

«Витяг з інформаційного звіту про роботу уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільхового про діяльність греко-католицької церкви в 1945 році»

* Сергійчук В., *Нескорена Церква*, 88-102.

Додаток № 5

«Таблиця “Монастирське життя в Українському екзархаті” (хрущовський період)»

Таблиця 1.1

Монастирське життя в Українському екзархаті
(хрущовський період)

Рік*	Чоловічі монастирі	Жіночі монастирі	Ченці і черниці (разом)	Залишили монастир протягом попереднього року (померли)	Вступили у монастир протягом попереднього року (прийняли постриг)
1956	11	30	2711	107 (44)	163 (96)
1958	10	30	2783	150 (70)	199 (126)
1959	10	30	2744	160 (78)	121 (61)
1960	7	21	2372	285 (61)	76 (6)
1961					
1962	2	11	1474		
1963 (серпень, 1962)	2	9	1244		
1964	2	7			

* Дані наведено станом на 1 січня вказаного року, якщо не зазначено інше.

Складено на підставі звітів республіканського уповноваженого Григорія Пінчука: ДАРФ. – Ф.6991. – Оп.2. – Спр.158. – Арк.11; • Там само. – Спр.208. – Арк.10; • Там само. – Спр.257. – Арк.10; • Там само. – Спр.265. – Арк.9; • ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.1941. – Арк.21, 59.

*Н. Шліхта, *Церква, тих хто вижив*, 57.

Додаток № 6

«Таблиця “Хрущовська кампанія: закриті (‘типові’) церкви за матеріалами ‘одночасного обліку духовенства, церков і церковної власності’ 1961-1962 рр.”»

Додаток 5

Хрущовська кампанія: закриті (“типові”) церкви за матеріалами “одночасного обліку духовенства, церков і церковної власності” 1961-1962 рр.

Області	закриті (“типові”) церкви	з них: занесені до списків пам'яток культури й архітектури	з них: заплановані на знесення	з них: заплановані на знесення через непридатність для використання для будь-яких цілей
Вінницька	112	1	35	5
Волинська	99	17	39	21
Дніпропетровська	20	2	3	—
Донецька	35	—	4	2
Житомирська	22	—	2	—
Закарпатська	53	20	11	—
Запорізька	13	—	2	—
Київська	60	17	13	1
Кіровоградська	2	—	1	—
Кримська	6	1	1	—
Луганська	13	—	2	—
Львівська	226	14	71	32
Миколаївська	13	—	3	1
Одеська	93	4	1	—
Полтавська	64	6	24	12
Ровенська	92	—	24	8
Станіславська	104	9	40	23
Сумська	32	7	10	—
Тернопільська	142	4	26	3
Харківська	27	6	4	—
Херсонська	1	—	1	1
Хмельницька	53	—	8	—
Черкаська	40	2	10	1
Чернівецька	112	6	34	11
Чернігівська	36	15	3	1
Разом	1470*	131	372	121

Джерело: ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.268. – Арк.10, 17, 27.

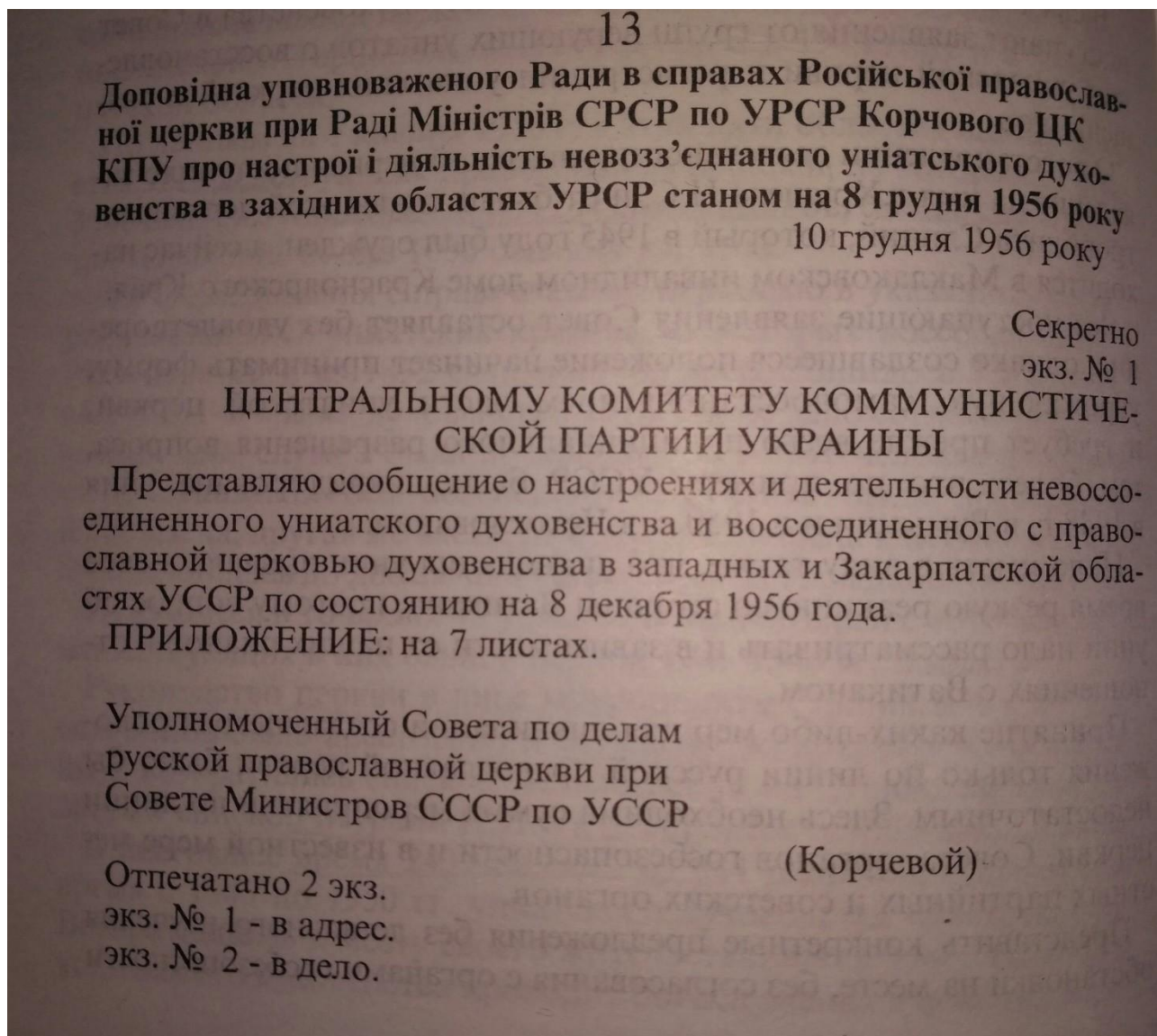
* З цих 1470 церков з реєстрації було знято:
до 1941 – 127
протягом 1941–1959 – 455
протягом 1960–1961 – 888

403

*Н. Шліхта, *Церква, тих хто вижив*, 403.

Додаток № 7

«Доповідна уповноваженого РСРПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР Корчового ЦК КПУ про настрої і діяльність невоzz'єднаного уніатського духовенства в західних областях УРСР станом на 8 грудня 1956 року»

*В. Сергійчук, *Нескорена Церква*, 290-296.

Додаток № 8

«Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі»

1. Суверенна рівність, повага прав, притаманних суверенітету. Держави-учасниці мають забезпечувати взаємну повагу до суверенної рівності й своєрідності, право кожної держави на юридичну рівність, територіальну цілісність, свободу, політичну незалежність. Визнано можливість зміни кордонів відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю.
2. Незастосування сили або погрози силою. Держави-учасниці мають утримуватися від порушення територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави шляхом застосування сили чи погрози силою або в будь-який інший спосіб, несумісний з цілями Об'єднаних Націй і даною Декларацією.
3. Непорушність кордонів. Держави-учасниці визнали непорушними всі кордони одна одної, як і кордони всіх європейських держав, та зобов'язались утримуватись від будь-яких посягань на них.
4. Територіальна цілісність держав. Проголошено зобов'язання утримуватись від будь-яких дій, що суперечать Статуту ООН та спрямовані проти територіальної цілісності, політичної незалежності чи єдності будь-якої держави-учасниці.
5. Мирне врегулювання суперечок. Держави-учасниці мають розв'язувати суперечки між собою мирними засобами, не піддаючи загрозі міжнародний мир, безпеку й справедливість. Проголошено їх право вільно обирати мирні засоби врегулювання конфліктів.
6. Невтручання у внутрішні справи. Держави-учасниці утримуватимуться від прямого чи непрямого, індивідуального чи колективного втручання у внутрішні чи зовнішні справи одна одної. Вони також відмовилися від надання прямої чи непрямої допомоги терористичній, підривній чи іншій діяльності, спрямованій на насильницьке повалення режиму іншої держави-учасниці.
7. Повага прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань. Держави-підписанти взяли зобов'язання поважати права людини й основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і

переконань для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії, дотримуючись Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, міжнародних пактів про права людини тощо. Наголошувалось, що повага прав і основних свобод людини є істотним чинником миру, справедливості й благополуччя, необхідних для забезпечення дружніх відносин і співпраці між державами.

8. Рівноправ'я та право народів розпоряджатися своєю долею. Проголошено поважання рівноправ'я і права народів розпоряджатись власною долею, діючи відповідно до цілей і принципів Статуту ООН та норм міжнародного права. Визнано право всіх народів в умовах повної свободи визначати свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток.

9. Співробітництво між державами. Передбачалася співпраця державучасниць одна з одною та з іншими країнами в усіх галузях згідно з цілями й принципами Статуту ООН. Держави-учасниці зобов'язалися сприяти взаєморозумінню й довірі, дружнім і добросусідським відносинам між собою, міжнародному миру, безпеці й справедливості, прагнути підвищувати добробут народів.

10. Сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом. Відповідно до цього принципу держави-учасниці мають сумлінно виконувати як ті 3 155 зобов'язання, що випливали із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, так і ті, що передбачалися згідно з укладеними ними міжнародними договорами чи іншими угодами.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. № 1. Газета «Безбожник»

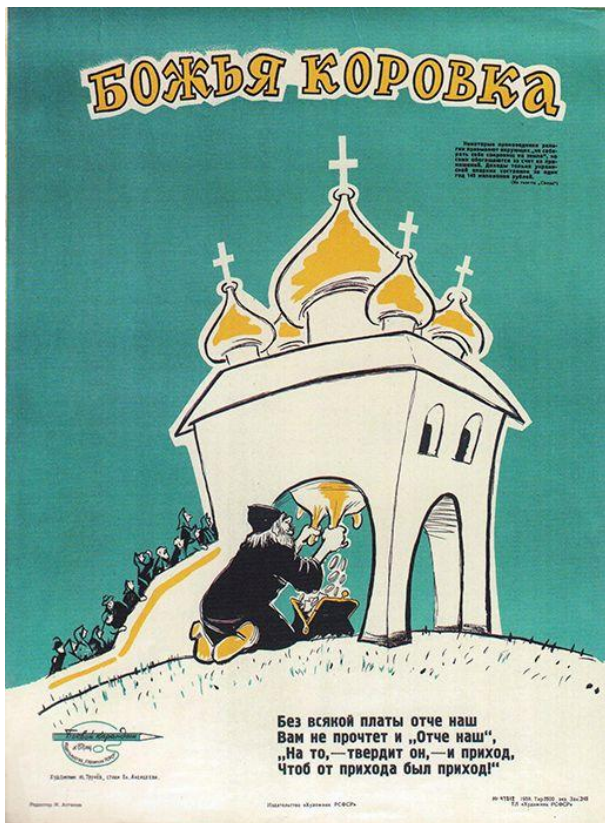

Рис. № 2. Антирелігійна сатирична ілюстрація

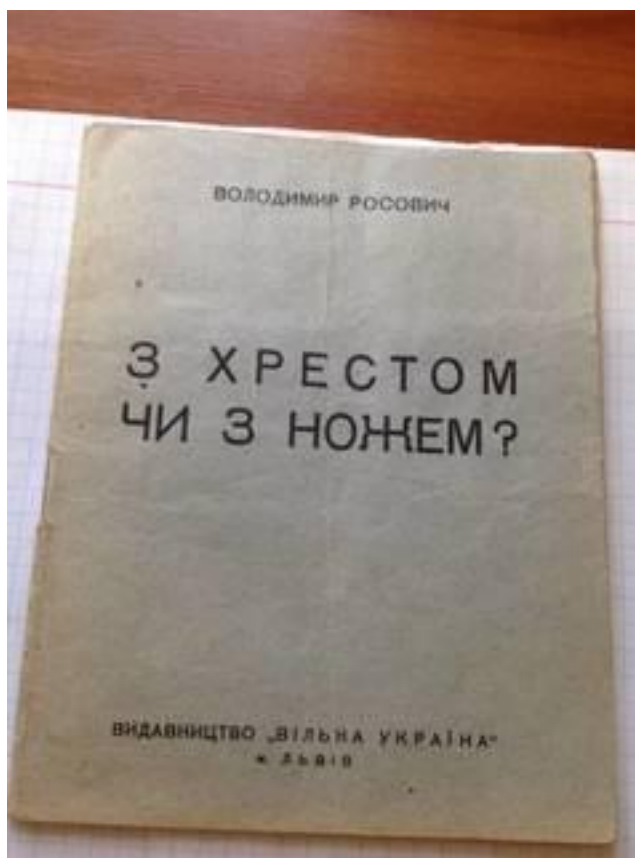

Рис. № 3. Стаття Ярослава Галана «З хрестом чи з ножем?» 8 квітня 1945 р.

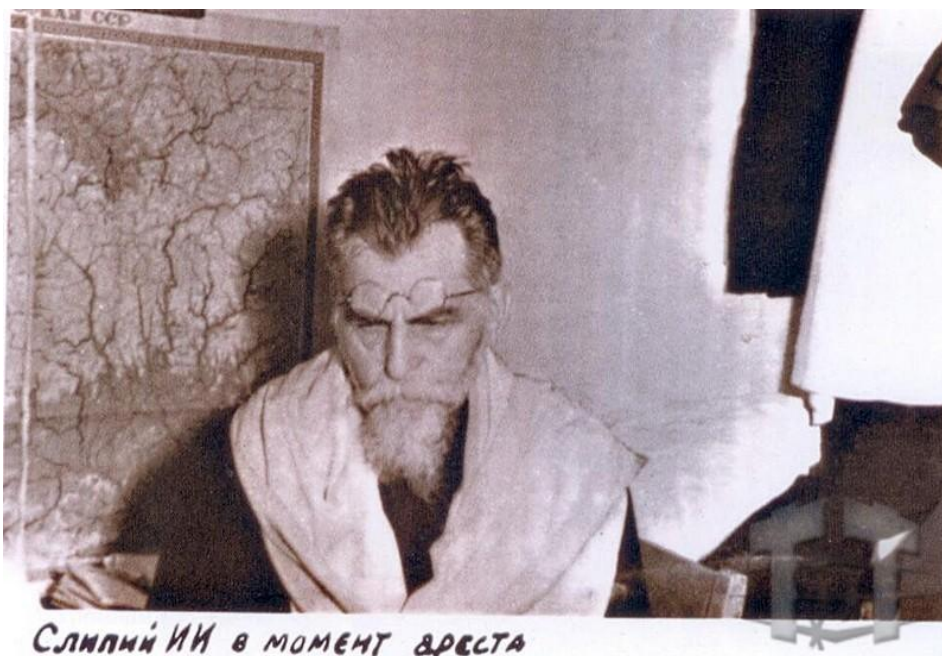

Рис. № 4. Митрополит Йосиф Сліпий в момент арешту

Рис. № 5. Агітмашина

Рис. № 6. Митрополит Йосиф Сліпий на II Ватиканському соборі

Рис. № 7. Підписання «Гельсінських угод»

Рис. №8. Учасники Української Гельсінської Групи

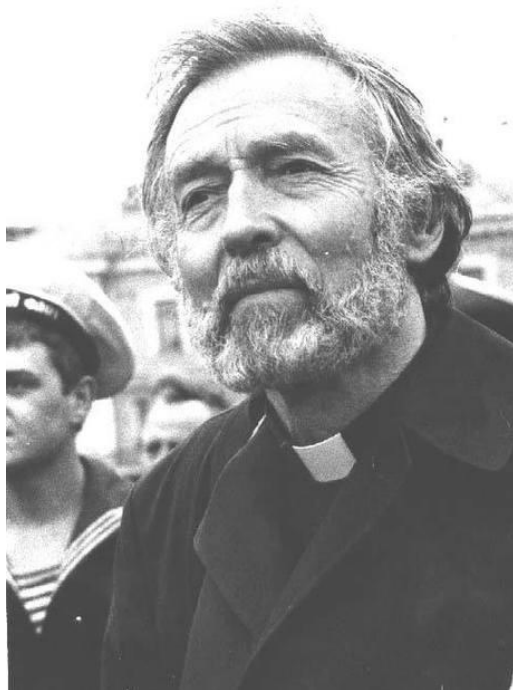

Рис. № 9. Отець Василь Романюк

Рис. № 10. Йосиф Тереля у в'язниці

Рис. № 11. Георгій Вінс у в'язниці

Рис. № 12. Антирелігійний плакат

Рис. № 13. Палац укладання подружжя